

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра практичної психології

**БУЛІНГ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН В
ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
освітнього ступеня «магістр»
Анастасії ТУРАНСЬКОЇ
2 курсу, денної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»

Науковий керівник
доктор психологічних наук, доцент
Євген КАРПЕНКО

Рецензент
доктор психологічних наук, професор
Зоряна КОВАЛЬЧУК

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«5» грудня 2023 р., протокол №5
Т.в.о. завідувача кафедри практичної психології
доктор психологічних наук, доцент
_____ **Євген КАРПЕНКО**

Львів
2023

АНОТАЦІЯ

ТУРАНСЬКА Анастасія Андріївна. Булінг як соціально-психологічний феномен в освітньому середовищі закладів вищої освіти.

У першій частині кваліфікаційної роботи проведено науковий аналіз булінгу в закладах вищої освіти, який вказує на його поширеність та відмінності від інших рівнів освіти, визначаючи його як систематичне приниження з використанням різних форм насильства. Зазначається, що йому притаманний злий умисел, систематичність та відсутність визнання провини кривдником. Протидія булінгу в університетах включає підвищення обізнаності, формування культури нетерпимості, підтримку жертв, розробку програм самозахисту та профілактики для створення позитивного мікроклімату.

У другому розділі презентовано результати емпіричного дослідження. Воно дало змогу виявити, що більшість студентів були жертвами булінгу, і деякі можливо стикнулися з насильством, але це не було основною складовою їхнього досвіду. Психологічний аналіз вказав на різноманітні та глибокі психологічні корені насильства в закладах вищої освіти, включаючи соціальні, психологічні та особистісні аспекти. Результати також відобразили складність вибору джерела підтримки в ситуаціях булінгу та підкреслили необхідність розробки ефективних програм підтримки та запобігання булінгу в закладах вищої освіти.

Третій розділ присвячено заходам щодо профілактики та подолання булінгу у закладах вищої освіти. Рекомендації щодо подолання булінгу в освітньому середовищі орієнтовані на створення позитивного соціального клімату та підвищення рівня добробуту студентів. Ключову роль відіграють підвищення обізнаності, формування культури нетерпимості, підтримка жертв, розробка програм самозахисту та сприяння позитивному мікроклімату в університеті.

Ключові слова: булінг, освітнє середовище, заклад вищої освіти, підтримка, жертва, агресор.

ANNOTATION

TURANSKA Anastasiya Andriyivna. Bullying as a social and psychological phenomenon in the educational environment of higher education institutions.

In the first part of the qualification work, a scientific analysis of bullying in higher education institutions is carried out, which indicates its prevalence and differences from other levels of education, defining it as systematic humiliation using various forms of violence. It is noted that it is characterized by malicious intent, systematic nature and lack of recognition of guilt by the offender. Countering bullying in universities includes raising awareness, creating a culture of intolerance, supporting victims, developing self-defense and prevention programs to create a positive microclimate.

The second section presents the results of an empirical study. It revealed that most students were victims of bullying, and some may have experienced violence, but it was not the main component of their experience. The psychological analysis

pointed to the diverse and deep psychological roots of violence in higher education institutions, including social, psychological and personal aspects. The results also reflected the difficulty of choosing a source of support in situations of bullying and emphasized the need to develop effective programs to support and prevent bullying in higher education institutions.

The third section is devoted to measures to prevent and overcome bullying in higher education institutions. The recommendations for overcoming bullying in the educational environment are focused on creating a positive social climate and improving the well-being of students. The key role is played by raising awareness, creating a culture of intolerance, supporting victims, developing self-defense programs and promoting a positive microclimate at the university.

Keywords: bullying, educational environment, higher education institution, support, victim, aggressor.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЯВИЩА БУЛІНГУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	8
1.1. Булінг як соціально- психологічна, педагогічна та психологічна проблема сучасності.....	8
1.2. Причини та наслідки булінгу в освітньому середовищі.....	12
1.3. Структура булінгу та індивідуально-психологічні характеристики його учасників.....	15
1.4. Типологія учасників булінгу.....	18
Висновки до Розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗВО	22
2.1. Характеристика вибірки та методик емпіричного дослідження.....	22
2.2 Аналіз на інтерпретація результатів емпіричного дослідження.....	24
2.2.1. Результати анкетування та порівняльного аналізу.....	27
2.2.2.Результати кореляційного аналіз та його інтерпретація.....	43
Висновки до Розділу 2.....	47
РОЗДІЛ 3. ЗАХОДИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	48
2.1 Основні підходи до профілактики та подолання булінгу.....	50
3.2.Методичні рекомендації щодо подолання булінгу в освітньому середовищі ЗВО.....	52
Висновки до Розділу3.....	60
ВИСНОВКИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЖЕРЕЛ	65

ВСТУП

Актуальність теми. Булінг є гострою соціально-психологічною проблемою, що руйнує життя особистості та суттєво впливає на розвиток і формування особистості, а часом виступає і серйозним психотравмуючим фактором для особистості.

На жаль, зараз булінг зустрічаються у всіх освітніх закладах, починаючи від дошкільних та закінчуючи закладами вищої освіти. Звернемо увагу на особливості прояву булінгу у закладах вищої освіти. Період навчання у виші є надзвичайно важливими етапом для особистісного зростання та становлення фахівця, тому важливим у цьому аспекті є наявність комфортних соціально-психологічних умова, позбавлених насилля та дискримінації, для формування та розвитку особистості майбутнього фахівця.

Проте заклади вищої освіти демонструють поширеність цього явища, яке набуває своєї специфіки, а саме змінюються види і форми прояви (психологічний булінг приходить на зміну фізичному), а також поширення набуває кібербулінг. Варто зазначити, що цькування у студентському середовищі є більш прихованим та жорстокішими («зрілим», «витонченим» та «продуманим»), проте його наслідки є настільки ж руйнівними. Такий булінг завжди має на меті цілеспрямоване та усвідомлене приниження людини.

Булінг завжди пов'язаний із насиллям та агресією, які є його психологічним підґрунтям. Агресія тісно пов'язана з насильством і є його природним підґрунтям. Головними дійовими особами в булінгу є соціально незрілі особистості, чия поведінка “підігривається” психічною нестабільністю, як агресорів, так і жертв. Додатковими небезпеками є тривалість стресової ситуації, а також неготовність ділитися з своїми проблемами.

Важливими факторами, що сприяють появібулінгу у студентському середовищі є специфіка відноси між студентами та викладачами, відсутність належної уваги з боку викладачів, часті конфлікти між викладачами та студентами, що можуть переходити у форму цькування та приниження. Сюди

можна віднести проживання в гуртожитку, сексуальні стосунки, що можуть ставати підставою для виникненнябулінгу.

Тому фіксування та подолання булінгу серед студентської молоді є важливим завданням аби уникнути негативних наслідків у їхньому житті. Ускладнювати це може прихований характер булінгу, що ускладнює діяльність учасників освітнього процесу та вимагає від них особливої уваги.

Тому важлива роль у профілактиці булінгу відводить професорсько-викладацькому складу закладів вищої освіти, а також керівництву та фахівцям.

Мета дослідження: теоретико-емпіричне обґрунтування особливостей булінгу у закладах вищої освіти.

Об'єктом дослідження є булінг як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження булінг як соціально-психологічний феномен в освітньому середовищі закладів вищої освіти.

Основні завдання дослідження:

- дослідити явище булінгу як соціально-педагогічна психологічну проблему сучасності;
- охарактеризувати ознаки, основні причини, форми прояву булінгу, визначити види та основні механізми його розвитку;
- розкрити специфіку булінгу у закладах вищої освіти;
- провести емпіричне дослідження особливостей проявубулінгу серед здобувачів вищої освіти;
- розробити програму подолання булінгу у закладах вищої освіти.

Теоретико-методологічна база дослідження. Проблему цькування та б у наукових працях зарубіжних вчених Х . Леймана, Д. Лейна, К. Лоренца, Д. Ольвеуса. Соціально-психологічні та спихолоігчі аспекти пряовубулінгу висвітлено у наукових доробках О. Дроздова, О. Смірнова, Л. Найдьонові, І. Сидорука, В. Ролінського, А. Чернянкова. Велика увага дослідженню цього явища та робота з його профілактики ведеться недержавними установами України, а саме La Strada, «Розрада», Winrock International.

Теоретична значущість роботи полягає у висвітленні основних аспектів булінгу та його прояву в умовах закладів вищої освіти та визначення основних особливостей появи та динаміки цього явища серед здобувачів вищої освіти.

Практична значущість роботи зосереджена на виявленні чинників та особливостей прояву булінгу серед здобувачів вищої освіти та розробки рекомендацій та програми подолання цього явища серед здобувачів вищої освіти.

Методи дослідження. У кваліфікаційній роботі використано теоретичні методи, а саме: системно – структурний, порівняльний аналіз літератури для визначення понять та теоретико-методологічних основ вивчення проблеми дослідження) та методи емпіричного дослідження (психодіагностичні методики).

Структура дослідження. Робота містить, вступ, два розділи, висновки та список використаних джерел (40 найменувань).

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ЯВИЩА БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Булінг як соціально-психологічна, педагогічна та психологічна проблема сучасності

Булінг – соціально-педагогічна, психологічна проблема сучасності. Це соціальне явище, притаманне в більшості організованим групам, а в освітніх закладах останнім часом зустрічається доволі часто.

Булінг (цькування) – це діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [5, с.23].

Подамо загальні наукові визначення булінгу у рамках різноманітних наукових концепцій (Таблиця 1.1.).

Таблиця 1.1.

Основні визначення поняття «булінг»

	Автор	Визначення
Булінг - це	CDC (Centers for Disease Control and Prevention)	це повторюване насилля, яке чинить одна особа або група осіб, які не є родичами жертви. Воно може бути фізичним, словесним або психологічним.
	Д.Ольвеус	Форма насилля, яке чинить одна або кілька осіб над іншою, слабшою і беззахиснішою метою вселити їй страх та позбавити свободи дій

	Д.Лейн	це довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в даній ситуації
	П.Рандалл	це емоційне приниження однієї юдини іншою, результатом якого є виключення її з групи
	О.Ю.Барліт, О.О.Барліт	утиск, дискримінація, цькування; цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного, психологічного тощо) з боку особи або групи по відношенню до іншої особи або групи

Булінг визначають як:

1) «соціальну взаємодію через яку одна людина зазнають нападів іншої людини (іноді декількох, але, зазвичай, не більше чотирьох) майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців), що викликає в жертви стан безпомічності й виключення з групи» [32];

2) «сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем, які охоплюють процес тривалого фізичного чи психологічного насилля з боку індивіда або групи стосовно індивіда, що не може захистити себе в певній ситуації» [25];

3) «поведінка, що може бути визначена як неодноразовий напад (фізичний, психологічний, соціальний або вербальний) тими, чия влада формально або ситуативно вища за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення власного задоволення» [32].

Загалом, у науково-методичній літературі окреслюють так ієрархічну структуру формуваннябулінгу, що формується від упередженого ставлення і може сягати рівня геноциду (Рис.1.1.)

Рис.1.1 Драбина булінгу

Найчастіше булінг відбувається в таких місцях, де контроль зі сторони дорослих менший або взагалі відсутній. У конкретних ситуаціях з особи можуть знущатися і поза територією навчального закладу. Навіть вдома жертву булінгу продовжують ображати, використовуючи образливі повідомлення на телефон або через соціальні мережі.

Така поведінка має на меті самоствердитися за рахунок когось, підкорити особистість своїм особистим інтересам або заслужити собі авторитет. Явище булінгу все більше поширюється як в Україні, так і за кордоном. Пояснюється це тим, що набуває популярності насильницька форма поведінки. Насилля в своєму розвитку проходить такі стадії: дитячий булінг, радикалізація, насильницький екстремізм, тероризм.

Основними рисами булінгу є систематичність, нерівність нерівність фізичних, соціальних, психологічних можливостей, що лежать в основі стосунків між жертвою й агресором, взаємостосунки переслідувача й жертви; емоційне приниження, образа почуттів людини, що призводить до виключення її з групи.

На людину, яка стала жертвою та не може себе захистити спрямовують різноманітні форми приниження, залякування та ізоляції.

Визначають такі найпоширеніші форми булінгу в освітньому середовищі: Виокремлюють наступні форми булінгу є:

- словесні образи, глузування, погрози тощо;
- образливі жести або дії;
- залякування жертви за допомогою слів чи загрозливих інтонацій, щоб змушувати до певних дій;
- ігнорування, бойкот, ізоляція;
- вимагання речей, їжі, умисне пошкодження майна;
- удари, штовхання, підніжки, викручування рук та дії, що пов'язані із біллю та фізичним ушкодженням;
- чутки та плітки;
- поширення неправдивої інформації через соціальні мережі (кібербулінг) [4].

Серед основних видів булінгу можна викоремити словесний (вербальний), фізичний, соціальний та кібербулінг.

За статистикою на першому місці перебуває вербальне цькування – образи, злі жарти, словесні провокації, обзивання, непристойні жарти і т.д. На другому місці – бойкот, на третьому – фізична розправа, на четвертому – поширення чуток і пліток, на п'ятому – злочинство.

Ззовні найскладніше помітити соціальне знуцання – систематичне приниження почуття гідності потерпілого через ігнорування, ізоляцію, уникання, виключення. Особливих обертів набирає кібербулінг, де за допомогою мобільних телефонів реалізуються образи та приниження через поширення особистих фото, пліток, чуток та неправдивої інформації.

Одна зі складових булінгу – це його перманентність. Тобто, акт насилля не є одноразовим, а системним. Відповідно, крім одноразових знуцань чи нанесення побоїв, людина опиняється у певному середовищі постійного психологічного тиску, яке не може не впливати на її світосприйняття. А довготривалий процес перебування у статусі “переслідувача”, “жертви” та “спостерігача” формує і відповідні ціннісні норми на майбутнє. І одна з таких

моделей поведінки – насилля (чи то фізичне чи моральне) може стати прийнятним явищем [34].

Таким чином, булінг впливає практично на всіх і є одним із механізмів соціалізації, що формують світосприйняття та систему цінностей.

Варто зважати і на те, що з віком методи цькування набувають менше фізичних, а більше – психологічних форм. Це особливо проявляється у “дорослому” булінгу в колективі, коли фізичне насилля майже не застосовується. Таким чином, знущання в групі з віком набуває витонченіших форм – та трансформується з фізичного у психологічне насилля. Але поки що українське суспільство не достатньо усвідомлює того факту, що психологічне насилля несе не менші загрози, а ніж фізичне.

1.2. Причини та наслідки булінгу в освітньому середовищі

Основні причини булінгу можна виокремити в основні групи: особистісні, сімейні, ситуативні та соціокультурні і суспільні (Рис.1.2.).

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ

індивідуальні особливості фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, зовнішності тощо

Рис. 1.2. Причини булінгу

Також деякі науковці у основних особистісних причинах булінгу виокремлюють інакшість, синдром дефіциту уваги, розлади поведінки, біполярний розлад, опозиційний розлад, посттравматичний стресовий розлад, спосіб самоствердитись та завоювати авторитет, спосіб поведінки (активність/пасивність, експресивність/закритість), статус в колективі (відмінник, підлиза, двієчник тощо).

Також до причин булінгу в колективі вчені відносять боротьбу за лідерство; зіткнення різних субкультур, цінностей, поглядів і невміння толерантно ставитися до них; агресивність; наявність у психічних і фізичних вад; заздрість; відсутність предметного дозвілля [30].

Мотивами формування і поширення булінгу є побудова ієрархічної вертикалі в колективі, що базується на принципах самоствердження та конкурентної боротьби, а також загострене почуття справедливості, заздрість, помста і реалізація садомазохістичних схильностей [10, с. 24-25.].

Ключовою причиною цькування є нерівність людей і не толерантне ставлення. Нерівність може бути не тільки вертикальною, але й горизонтальною, Базовою причиною цькування серед дітей є загальна нерівність людей. Йдеться не лише про вертикальну (статусна чи майнова), але й горизонтальну (рівень освіти, стан здоров'я, місце проживання)

У більшості випадків ініціаторибулінгу не тільки прагнуть вивільнити агресію,а першочергово підкреслюють своєю поведінкою неприйняття тих чи інших особливостей людини.

Також заклад вищої освіти може виступати ініціатором булінгу, оскільки дотепер поширеною є культура репресивних заходів., тобто будь-які проблеми вирішуються системою покарань., а система заохочення зациклена переважно на отриманні високих балів. Також часто може використовувється групове покарання, коли не знаходять винного. Такий спосіб вирішення проблем формує «дідівщину», посилює ієрархічність групи ті внутрішнє насилля.

Булінг серед студенті може поширюватися через маніпулювання педагогом колективом за допомогою булінгових форм. У такому випадку викладач вдається до свідомого чи несвідомого приниження студента перед одногрупниками.

У той час ігнорування факту булінгу на рівні закладу вищої освіти призводить до того, що спостерігаючи таку позицію з боку викладачів студенти сприймають це як прийнятну форму поведінки.

Однією з важливих причин поширення булінгу в освітніх закладах є відсутність уваги до проведення дозвілля та наповнення його цікавими заняттями.

Наслідкамибулінгу, як правило, стає формування девіантної чи делікветної поведінки, реалізація адитивних форм поведінки, постійне

переживання страху, тривоги, почуття провини, бажання приєднатися до процесу, особливо якщо в них немає стійкого ставлення до ситуації [16, с.431-440].

Загалом для осіб, що стали об'єктами булінгу, характерна наявність симптоматики, що проявляється фізичних гіперреакціях, появою психосоматичної симптоматики. Також для жертв булінгу властиво формування ненависті до людей, що може призвести до прагнення помсти. Часто у таких осіб можна спостерігати депресивні та суїцидальні настрої.

1.3. Структура булінгу та індивідуально-психологічні характеристики його учасників

Класична структура булінгу включає переслідувача («булера»), жертву, спостерігача («нейтральні учасники»), «помічники переслідувачів» і «захисники жертв» (Рис.1.3.)

Рис.1.3. Коло булінгу

Опишемо коротку характеристику кожного учасника даного кола булінгу. Так, для переслідувача є потреба подавати свою поведінку як не деструктивну, тобто він переконує, що проблема не в його поведінці, а поведінці жертви

Дослідження психологічних особливостей учасників даного процесу, дозволили встановити, що основною характеристикою переслідувача є патологічне небажання вважати свою поведінку деструктивною. Він думає, що проблема не в його поведінці, а в поведінці його жертв. Важливим моментом у

поведінці булера постійне переслідування жертв: закінчуючи переслідувати одну жертву він переходить до іншої.

Основними типами його поведінки є постійне приниження як спосіб досягнення цілі, імпульсивні дії, низький рівень самоконтролю, відсутність емпатії, агресивність, нарцисизм як спосіб привернення уваги та перебування в центрі колективу [28].

Для них властивий високий соціальний статус, низький рівень депресії, маніпулятивність поведінки, потреба у владі і домінуванні, отримання схвалення та винагород. Ці особи часто демонструють низьку успішність, адитивну поведінку та знецінення інших. Вони запальні, емоційно збуджені, незрілі і їм притаманна низька соціальна компетентність.

Також булери характеризуються самозвеличенням та самовпевненістю. Вони неадекватно сприймають правила та норми і переконані, що можуть змінювати їх або ж підпорядковувати власних бажанням. Фактично їхня особистісна позиція полягає у неприйнятті норм групи. Через відсутність емпатійності їхні соціально-комунікативні навички достатньо посередні і вони складно налагоджують ефективні контакти у референтній групі.

Щодо жертв, то це зазвичай відсторонені або ізольовані члени групи. В колективі дружба з такими особами є неприйнятною. Основною причиною такої поведінки жертви є відсутність комунікативних навичок та невпевненість, надмірна вразливість. Навіть у дорослому житті вони не усвідомлюють цінність дружби і можуть залишатися самотніми і нездатними налагоджувати соціальні контакти на належному рівні. У спілкуванні вони віддають перевагу контактам з дорослим у порівнянні з ровесниками. Такі особи характеризуються високим рівнем замкнутості та сором'язливості і цю роль вони «несуть» через усе життя.

Варто проаналізувати соціальний контекст, у якому формується особистість жертви. Так, у сім'ях потенційних жертв булінгу доволі часто трапляється домашнє насильство або ж гіперопіка, яка стимулює розвиток безпорадності.

Булінг виступає продовженням авторитарних способів управління та сімейних утисків.

Тому кризи в сім'ї, конфлікти між батьками сприяють підвищенню агресивності і стають хорошим плацдармом для формування потенційної жертви або кривдника.

Жертви цькування («victims») переважно сенситивні, тривожні, образливі особи з низькою самооцінкою. Типова жертва боулінгу – це особа з поведінковими порушеннями та негативними установками стосовно себе. Часто жертвами боулінгу можуть ставати молоді люди з труднощами у навчанні, проблемами з вагою, порушеннями психофізичного розвитку.

Як наслідок особи ці молоді люди мають проблеми зі здоров'ям та успішністю, тривожно-депресивні симптоми, апатичні тенденції та низьку опірність до невдач.

Зазвичай виокремлюють два типи жертви: одні постійно намагаються уникнути цькування, не вирішуючи його, а відтягуючи; а інші агресивно реагують на всі спроби переслідування і загострюють протистояння.

Найчастіше жертвами боулінгу стають:

- Успішні особи (вони отримують багато позитивної уваги зі сторони інших і відповідно потрапляють у поле зору кривдників).
- З примітним зовнішнім виглядом (колір волосся, форма, коліо очей, особливості шкіри та інші характеристики можуть стати підставою для булінгу, жертвами можуть бути як дуже привабливі зовнішньо особи так і навпаки).
- Вразливі (інтровертовані та нестресостійкі особи можуть ставати потенційними жертвами булінгу).
- З хворобою чи інвалідністю.
- З нетиповими релігійними та культурними переконаннями.
- Творчі, розумні та цілеспрямовані.
- Ізольовані.
- Іншої раси та національності [18].

Доволі велика частина у колі булінгу відводиться спостерігачам. Хоча вони й відіграють пасивну, але важливу роль, оскільки саме на них покладений інформаційний ефект від процесу цькування.

Проте варто зазначити, що ролі учасників боулінгу не твердо зафіксовані, а можуть змінюватися в залежності від ситуацій і групи.

Позиція свідків у ситуації булінгу є вкрай важливою: вони мають почуття жалю до жертви, але не допомагають їй, а приєднання до ситуації цькування коментарем чи усмішкою підсилює дії кривдника, а опір і прийняття сторони жертви утримує від подальшого цькування.

Основна дилема свідка: страх припинити цькування і поряд цим страх втрати власної безпеки і статусу в групі. Вони постійно відчувають небезпеку, тому переживають страх, безпорадність, сором за свою бездіяльність і бажання приєднатися до агресора. Тривале цькування спливає на зменшення емпатії у свідків і сприяє зростанню «мовчазної більшості» (silent majority).

1.4. Типологія учасників булінгу

Існує доволі багато типологій учасників булінгу. Наведемо характеристику кривдника (булера) як активного учасника процесу цькування.

Перший тип – це особа, як поводить у соціально прийнятний спосіб, піклується про інших та має непогані показники у навчанні. Проте часом демонструє імпульсивність у поведінці, поводить непередбачувано, принижує інших, хоче справляти враження на інших.

Другий тип кривдника – приваблива особа, успішна у навчанні, має достатню кількість друзів, сформовані лідерські якості, проте дозволяє собі принижувати інших. Такі особи грають роль сміливих та самодостатніх, але насправді за таким типом криється внутрішня слабкість.

Третій тип булера – статусний, що використовує булінг, як можливість заявити про себе, завоювати увагу інших, демонструвати свою силу та

впливовість. Внутрішню вони відчують привілеї і наявність повноваження для знуцання, оскільки відчують перевагу на іншими.

Четвертий тип кривдника – «у повному озброєнні» – налаштований на булінг, але вводить інших в оману і намагається сподобатися оточуючим. Вони настільки майстерно маскують свої істинні наміри, що важко ідентифікувати їх як кривдників. Вони добре розуміють стан іншої людини, тому вміють це використовувати для побудови стратегії своїх дій [22]

Вони занурюють свої почуття настільки глибоко, що самим їм стає важко їх ідентифікувати. Досить часто добре розуміють стан іншої людини та вміють користуватися цим, помічають вразливі сторони потенційної жертви.

Ще один тип – імпульсивно-агресивні кривдники. Вони характеризуються низьким рівнем соціальних навичок, агресивними реакціями, звинуваченням інших, неуспішністю у навчанні. Вони в деякій мірі соціопатичні, але одержимі власною персоною і покладаються виключно на власні мотиви.

Трапляється, що кривдники об'єднуються в групи, а саме перша група друзів, які колективно поведуться нетипово і роблять те, чого б ніколи не зробили самотійно. Вони добре усвідомлюють вплив на жертву та біль, якого завдають їй.

Інший тип є «банда кривдників», які об'єднуються заради досягнення влади, підкорення інших та відчуття переваги над ними. Вони дуже прив'язуються до цієї групи, нехтуючи власною безпекою і не усвідомлюючи наслідків.

Щодо типології жертв, то серед них виокремлюють пасивну жертву, яка незахищена та схвильована, вразлива, уникає кривдника, має гострі зовнішні реакції у вигляді плачу. Проте з часом уникає кривдника, переходить в тиху і непомітну реакцію, що є дуже важливим для розгортання булінгу. Так і реакції є винагородою для кривдника. Вважається, що більшість жертв боулінгу є представниками саме цієї типології.

Також існує тип провокативної жертви, яка навпаки, привертає увагу кривдника, викликає його роздратування, хоче контролювати ситуацію, може демонструвати агресивні реакції протистояти ситуації булінгу.

Проте ці типи нездатні контролювати емоції і можуть ставати дуже легкими мішенями для булера.

Також виокремлюють хронічних жертв, які зазнають постійних знущань і повертаються до своїх кривдників для продовження кола цькування та насилля.

Вони залишаються у позиції жертви навіть змінюючи школу, місто чи інше середовище.

Висновки до Розділу 1

Теоретичний аналіз проблеми булінгу засвідчив, що це явище є достатньо поширеним і у закладах вищої освіти, проте там набуває дещо інших форм і способів вираження.

Загалом, булінг окреслюють як психологічне, фізичне, сексуальне та економічне насилля, у тому числі із застосуванням електронних засобів комунікації, стосовно учасників освітнього процесу внаслідок чого може бути заподіяна шкода психічному чи фізичному здоров'ю потерпілого.

Булінг відрізняється від сварки чи конфлікту тим, що має злий умисел та носить систематичний характер, має дисбаланс сил та відсутність визнання провини кривдником.

Стосовно булінгу у закладів вищої освіти він може бути схожим на шкільний: жертвою може бути одна особа або група, як правило, жертва має виражені віктимні риси і яскраві і відмінні ознаки від інших і їй мовірно була жертвою булінгу у школі.

Варто зазначити, що булінг у ЗВО може набувати більш жорстокіших рис, ніж шкільний, а також може призводити до суїцидальних спроб жертви і її протиправних дій стосовно агресора.

У умовах закладу вищої освіти булінг завжди є усвідомленим та цілеспрямованим приниженням людини, а негативний вплив цькування як

правило відбивається на успішності у навчанні, пропусках навчальних занять та відстороненості від групи або ізоляції.

Важливими напрямками у роботі з булінгом в умовах ЗВО є підвищення обізнаності про булінг, проведення освітніх кампаній, булінгу, створення у умовах закладу вищої освіти культури нетерпимості до насильства та дискримінації, підтримка жертв боулінгу, надання жертвам булінгу психологічної та юридичної допомоги, розробка програм для формування навичок самозахисту, профілактика боулінгу, робота з потенційними булерами та жертвами булінг, створення позитивного мікроклімату в університеті.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БУЛІНГУ, ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНУ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗВО

2.1. Характеристика вибірки та методик емпіричного дослідження

Дослідження проводилось на базі вищих навчальних закладів міста Львова. У дослідження взяли участь 75 студентів, серед них 40 студентів 1 курсу та 35 студентів 3 курсу. Серед них 45 дівчат та 30 хлопців.

У дослідження ми використали наступні методики:

1. Анкета на визначення наявності булінгу у ВНЗ.
2. Методика для вивчення «булінг-структур» Є.Г. Норкіної (адаптована К.О.Гордієнко).

3. Тест «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенка).

4. Експрес-опитувальник «Індекс толерантності».

5. Тест міжособистісних відносин Лірі.

Анкета на визначення наявності боулінгу складається із 12 питань такого змісту (Додаток 1):

- чи студент відчуває себе комфортно у вищому навчальному закладі,
- чи проводили у ВУЗі заходи проти насильства,
- чи знайомі студенти із поняттям «булінг»,
- чи відомо студентам про закони України щодо захисту дітей від насильства, а саме булінгу,
- чи страждали вони від насильства, чи були свідком, а саме: фізичного, морального, економічного, сексуального,
- чи друзі зазнавали насильства,
- хто найчастіше може вчиняти булінг: ровесник, ровесники, старший за курсом студент, старші студенти, викладач, викладачі, представники адміністрації закладу, я сам чи сама, або ще хтось,
- де можуть відбуватись ситуації булінгу – в дорозі до навчального закладу, на вулицях біля навчального закладу, в коридорі закладу, в туалеті, аудиторії,
- як викладачі реагували на булінг, якщо були його свідками,

- хто має подавати заяву у випадку булінгу у вищому навчальному закладі,
  - до кого буде звертатись студент за допомогою у випадку булінгу,
  - що варто зробити для покращення відносин у навчальному закладі,
- а саме навчити студентів поважати один одного, нічого не варто робити та змінювати, більше проводити відповідних заходів, уважніше відноситись викладачам до студентів, не ображати, не глузувати, не принижувати в закладі.

Методика для виявлення «Булінг структури» (автор Є.Норкіна, адаптована методика К.Гордієнко) містить 25 запитань та 5 шкал. Назви шкал: ініціатор, помічник ініціатора, захисник, жертва, спостерігач. Після підрахунку отриманих балів ми довідаємось, яка кількість досліджуваних є булерами, помічниками булерів, жертвами та захисниками і спостерігачами.

Тест «Самооцінка психічних станів» Г.Айзенка досліджує певні неадаптивні стани, а саме тривоги, фрустрації, агресії, а також властивості особистості – тривожність, фрустрованість, агресивність та ригідність, котрі можуть мати негативний вплив на процес соціалізації, комунікацію, формування самооцінки.

Тривожність – це індивідуальна психологічна особливість, яка проявляється у схильності особистості до частих та інтенсивних переживань стану тривоги, крім того у низькому порозі його появи. Тривога – це переживання певного емоційного дискомфорту, який може бути пов'язаний з очікуванням неблагополуччя і відчуття небезпеки.

Тривожність поділяється на три рівні: тривожність відсутня, середній рівень тривожності, тривожність допустимого рівня, висока тривожність.

Фрустрація – це психічний стан, який з'являється через неуспіх у задоволенні потреб чи бажань.

Фрустрація поділяється на три рівні: висока самооцінка, стійкість до невдач і відсутність страху труднощів, середній рівень, тобто фрустрація присутня, низька самооцінка, уникнення труднощів, страх невдач, фрустрованість.

Агресивність – це неспровокована ворожість особистості до людей та навколишнього середовища. Агресивність має три рівні: спокійний витриманий, середній рівень агресивності, агресивний, нестримний та є труднощі при спілкуванні і роботі з людьми.

Ригідність – це ускладненість чи повна нездатність у зміні налаштованої особистістю програми діяльності в умовах, які потребують її перебудови. Ригідність має три рівні: ригідність відсутня, легка переключеність; середній рівень ригідності; сильно виражена ригідність, незмінність поведінки, переконань, поглядів, навіть якщо вони розходяться, не відповідають реальній обстановці.

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (автори Г.Солдатова, О.Кравцова, О.Хухлаєв, Л.Шайгерова).

Опитувальник складається з 22 тверджень та спрямований на діагностику загального рівня толерантності. В опитувальник входять твердження, які досліджують:

- ставлення людей до різних соціальних груп, а саме меншин, хворих людей, бідних;
- комунікативні установки – повага до думки інших, готовність до конструктивного вирішення конфліктних ситуацій і продуктивної співпраці;
- етнічна толерантність або інтолерантність – це відношення до людей іншої раси чи етнічних груп, певна оцінка культурної дистанції.

Опитувальник включає три субшкали: Етнічна толерантність (високий, середній, низький рівень). Соціальна толерантність (високий, середній, низький рівень). Толерантність як риса особистості (високий, середній, низький рівень).

Методика діагностики міжособистісних стосунків Т.Лірі.

Дана методика спрямована на дослідження стилю та структури міжособистісних стосунків, їх особливостей. Крім того методика досліджує уявлення особистості про власне «Я» та ставлення до себе.

Т.Лірі виділив 8 загальних та 16 конкретизованих варіантів міжособистісної взаємодії, які є у вигляді кругової діаграми. Полюсні варіанти на цій схемі є протилежними один одному. Опитувальник складений відповідно до виокремлених типів міжособистісної взаємодії, яка складається з набору із 128 характеристик, а саме епітетів, котрі групуються по 16 запитань у 8 октантів, які відображають різні психологічні профілі, які співвідносяться із загальними типами міжособистісної взаємодії, а саме авторитарний, незалежний-домінуючий, агресивний; недовірливий-скептичний; покірливий-сором'язливий; заздрісний; співпрацюючий; альтруїстичний

Характеристики, що залишаються в межах восьми балів, є характерними для гармонійних особистостей. Оцінки, що перевищують вісім балів, свідчать про підсилення характеристик, які виявлені цими октантами.

Результати на рівні 14–16 балів вказують на труднощі у соціальній адаптації. Низькі оцінки за всіма октантами (0–3 бали) можуть свідчити про закритість та невідкритість особистості досліджуваного. Якщо психограма не має октантів, заштрихованих вище за чотири бали, це може вказувати на сумніви щодо достовірності даних: досліджуваній, можливо, утримується від відвертої самооцінки.

Перші чотири типи міжособистісних стосунків (1, 2, 3, 4) відзначаються надмірною неконформістською поведінкою та схильністю до конфліктів (3, 4). Вони також виявляють сильну незалежність у мисленні, наполегливість у відстоюванні своєї точки зору, тенденцію до лідерства і домінування (1, 2).

Другі чотири октанти (5, 6, 7, 8) показують протилежну картину: тут переважають конформні установки, узгодженість у контактах з оточуючими (7, 8), невпевненість у собі, схильність піддаватися думці оточуючих, готовність до компромісів (5, 6).

Особи, що демонструють переважання "владно-лідерського" типу міжособистісних відносин (I октант), характеризуються оптимізмом, швидкістю реакції, високою активністю, вираженою мотивацією досягнень, тенденцією до домінування та високими вимогами до себе. Вони схильні до екстравертності та

орієнтовані переважно на власні думки, демонструють тенденцію до спонтанних дій та активного впливу на інших.

Особи з "незалежно-домінуючим" типом міжособистісних відносин (II октант) характеризуються самовпевненістю, дистанційністю, егоцентризмом, високими вимогами до себе та вираженим почуттям конкурентності. Вони мають творчий стиль мислення та переважають у групі, але не завжди прагнуть вести за собою, уникаючи впливу своїми ідеями.

Третій тип міжособистісних стосунків (показники III октанту), описаний як "прямолінійно-агресивний", характеризується ригідністю у поглядах, високою спонтанністю, наполегливістю в досягненні цілей та обмеженим врахуванням минулих досвідів. У стані емоційної захопленості ці особи можуть виявляти почуття справедливості, але також стають більш образливими та безпосередніми у висловлюваннях та діях, особливо під впливом критики чи протидії.

IV октант, відомий як "недовірливо-скептичний" тип міжособистісних стосунків, виявляється через певні особистісні риси. Це включає відчуття відокремленості, закритість, жорсткі погляди, критичне ставлення до будь-яких поглядів, окрім власних. Ці особи часто не задоволені своєю позицією в мікрогрупі, проявляють підозрілість та надмірну чутливість до критики.

V октант, або "покірливо-сором'язливий" тип міжособистісних відносин, є характерним для осіб, що мають схильність до хворобливої сором'язливості, інтровертованості, пасивності та педантичності в моральних питаннях. Ці особи схильні до покори, відчувають невпевненість у собі, часто задумуються над собою, з унікальною мотивацією уникнення неуспіху та низькою мотивацією досягнень. Вони можуть мати занижену самооцінку, посилену тривогу, а також високу чутливість до відповідальності.

VI октант описує "залежно-слухняний" тип міжособистісних відносин. Для таких людей характерні висока тривожність і сильна чутливість до оточуючого середовища. Вони часто спрямовані на спілкування зі значущими особами та дуже залежать від думки інших. Їхня потреба в сприйнятті та теплих

взаємин робить їх вразливими. Невпевненість у собі і нестійка самооцінка є характерними для цієї групи осіб.

VII октант характеризує "співпрацюючий — конвенційний" тип міжособистісних стосунків, який є специфічним для емоційно нестійких осіб з високим рівнем тривожності та низькою агресивністю. Для них характерне посилене реагування на впливи оточуючого середовища, залежність самооцінки від думки значущих людей та бажання брати участь у групових подіях.

VIII октант, або "відповідально-великодушний" тип міжособистісних стосунків, пов'язаний з високою потребою у відповідності соціальним нормам поведінки та бажанням досягти гармонії у міжособистісних відносинах. Вони емоційно вимогливі, висловлюють свої переконання із захопленням, мають художній тип сприйняття та обробки інформації.

2.2. Аналіз на інтерпретація результатів емпіричного дослідження

2.2.1. Результати анкетування та порівняльного аналізу

За результатами дослідження за анкетною на визначення наявності булінгу у ВНЗ ми отримали наступні результати.

Отже, серед досліджуваних студентів на питання «Чи страждали Ви від насильства (булінгу)?» ми отримали такі результати: 31 студент відповів "так", що свідчить про те, що вони відчули насильство або булінг у своєму житті; 25 студентів сказали "ні", тобто вони не мали досвіду насильства чи булінгу; 14 студентів відповіли "швидше так, ніж ні", що може означати, що вони, можливо, стикалися з ситуаціями насильства, але це не було основною складовою їхнього досвіду; 10 студентів обрали відповідь "швидше ні, ніж так", що може означати, що вони, можливо, не стикалися з насильством або булінгом, але це було частковим елементом їхнього досвіду (Рис.2.1.).

Рис. 2.1. Відповіді студентів на питання чи були вони жертвами булінгу

Ці дані надають усебічну картину щодо того, як студенти відповідали на питання про насильство чи булінг, вказуючи на різні рівні досвіду та сприйняття цих проблем серед учасників дослідження.

На питання «Чи були Ви свідком булінгу?» ми звернули увагу на різноманітні форми булінгу, які можуть включати фізичне, моральне, економічне та сексуальне насильство, а також на те, які комбінації цих форм можуть виявитися в досвіді студентів (Рис.2.2).

1. Фізичний булінг. Він часто є видимим, оскільки принаймні 15 студентів визнали, що були свідками фізичного насильства. Це може включати удари, штовхання, фізичні загрози тощо. Це може створювати не лише фізичну, а й емоційну травму.

2. Моральний булінг. Також важливо враховувати психологічну складову. 8 студентів були свідками морального тиску. Це може включати шантаж, осоромлення, психологічну травму та вплив на самооцінку.

3. Економічний булінг. 14 студентів стверджують, що бачили економічний тиск. Це може бути примусове відбирання грошей, шантаж через фінанси або використання фінансів для контролю чи тиску.

4. Сексуальний булінг. Хоча це менш поширена форма у цьому дослідженні (5 студентів), сексуальне насильство може мати дуже серйозні

наслідки для жертв, включаючи психологічну травму, стрес і проблеми зі статевим здоров'ям.

5. Комбінації форм булінгу. На психологічному рівні важливо відзначити випадки, коли студенти були свідками кількох форм булінгу одночасно (наприклад, фізичний і моральний, фізичний і економічний). Це може поглиблювати ефекти травми та стресу на психіку:

1. 18 студентів були свідками фізичного та морального насильства
2. 4 студенти стали свідками фізичного та економічного тиску
3. 1 студент спостерігав фізичне та сексуальне насильство

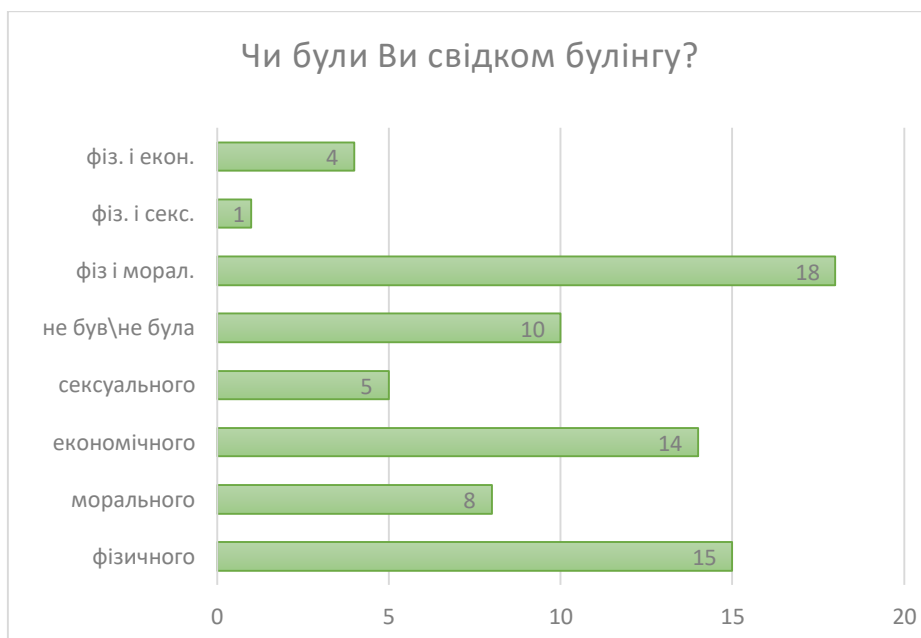

Рис.2.2. Відповіді студентів чи були вони свідками булінгу

Аналіз психологічних аспектів цих даних показує, що не лише окремі форми булінгу, а й їх комбінації, можуть впливати на психічне здоров'я студентів. Відчуття страху, стрес, невпевненість у собі, психологічна травма – це можуть бути результати спостереження різних форм булінгу, що може відобразитися на психічному благополуччі студентів.

На питання «Хто найчастіше вчиняє насильство (булінг), приниження у навчальному закладі»? ми отримали наступні результати (Рис.3.3.):

- Ровесники (студенти одного віку) – 11 випадків, де ровесники можуть виконувати роль винуватців насильства або булінгу. Це може виникати через соціальні динаміки та конфлікти в групах ровесників;

- Старший студент та старші за віком студенти – 35 випадків, де старші студенти, або ті, хто старший за віком, можуть бути винуватцями насильства. Вони можуть використовувати свій статус для впливу та контролю над іншими;

- Викладачі та представники адміністрації закладу – 37 випадків, коли викладачі або представники адміністрації можуть бути винуватцями. Це особливо тривожно, оскільки вони мають великий вплив на студентів і можуть зловживати своєю владою;

- Самостійно вчинене насильство (я сам\сама) – 13 випадків. Це може вказувати на внутрішні конфлікти, стрес або особисті причини, що призводять до агресивної поведінки.

Рис.2.3. Відповіді студентів на питання хто найчастіше вчиняє насильство у ЗВО

Ці цифри вказують на різноманітність джерел насильства у навчальному закладі, що включає різні категорії осіб і різні соціальні та психологічні аспекти. Такий широкий спектр винуватців вимагає комплексного та уважного підходу до розв'язання проблеми насильства в освітньому середовищі.

Загальний психологічний аналіз вказує на те, що причини насильства в навчальному закладі можуть бути різноманітними та мають глибокі психологічні корені. Це може включати соціальні та психологічні аспекти, такі

як конфлікти внутрішніх груп, потреба влади, вплив в середовищі навчання, недостатня підтримка або контроль, а також внутрішні особисті конфлікти та стрес. Такий різноманітний спектр причин вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми булінгу у навчальних закладах.

Отримані відповіді на питання «Де найчастіше відбуваються ситуації приниження, булінгу?» вказують на різні місця, де можуть відбуватися ситуації приниження та булінгу у навчальних закладах (Рис.2.4.):

- По дорозі до закладу – 17 випадків. Це може вказувати на соціальні динаміки серед учнів під час подорожі до школи чи університету. Необхідність взаємодії на шляху до закладу може створювати ситуації конфліктів або приниження.

- Вулицями біля навчального закладу – 21 випадок. Місця, що знаходяться неподалік від навчального закладу, можуть бути місцем, де студенти відчують менш захищеними та де можуть виникати конфліктні ситуації.

- Територія за закладом – 27 випадків. Це показує наявність проблем у зонах поза основними межами навчального закладу, де немає стійкого нагляду, що може призводити до ситуацій булінгу чи приниження.

- Коридор – 5 випадків. Незважаючи на те, що це простір всередині закладу, коридори можуть стати місцем для конфліктних ситуацій, де відбуваються випадки булінгу.

- Туалети – 28 випадків. Такі місця, де немає багато нагляду, можуть стати сценою для ситуацій приниження чи булінгу.

- В аудиторіях – 19 випадків. Основний простір навчання також може бути місцем, де відбуваються ситуації булінгу або приниження.

- Не знаю – 31 випадок. На жаль, більшість респондентів не мають точної інформації про місце, де відбуваються ситуації приниження. Це може вказувати на загальне поширення проблеми та недостатній контроль над ними.

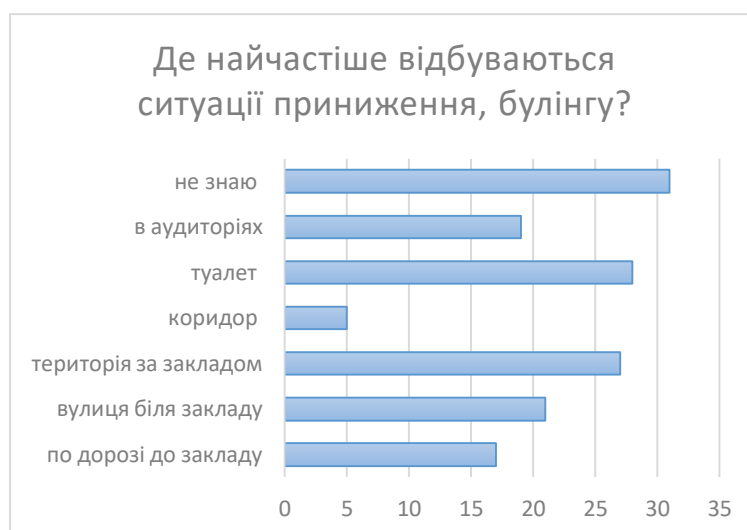

Рис.2.4. Відповіді ЗВО на запитання, де найчастіше відбуваються ситуації булінгу

Ці результати показують, що проблеми булінгу та приниження можуть мати місце в різних місцях у навчальних закладах, як в межах, так і поза ними. Недостатній нагляд, соціальні динаміки та відчуття невпевненості можуть стати факторами, що сприяють виникненню таких ситуацій. Розуміння цих місць може допомогти розробити ефективні стратегії для попередження та врегулювання подібних ситуацій.

На питання «До кого Ви готові звернутися по допомогу, щоб розказати про неприємну ситуацію та захиститися від булінгу?» ми отримали наступні результати.

З психологічної точки зору, результати дослідження щодо того, до кого студенти готові звернутися за допомогою у ситуаціях булінгу, дають важливий унікальний погляд на їхні внутрішні стани та способи впоратися з неприємними ситуаціями: (рис.3.5.).

До жодної особи – 35 випадків. Це може вказувати на відчуття самотності, відсутності довіри або страху, який перешкоджає студентам звертатися за допомогою.

До друзів – 26 студентів. Звернення до друзів показує, що студенти шукають підтримку та довіру в своїй соціальній групі, відчуваючи, що це може бути безпечним та підтримуючим варіантом.

До батьків чи родичів - 4 випадки. Низька кількість звернень до родичів може вказувати на проблеми взаєморозуміння або відсутність впевненості в тому, що родичі зможуть надати необхідну підтримку.

До викладачів – 5 осіб. Це може свідчити про певний рівень впевненості в педагогічному персоналі або спробу знайти підтримку у викладачів.

До директора (ректора, декана) – 0 осіб. Нульова кількість звернень може вказувати на відсутність довіри в управління навчальним закладом або переконання, що така заява не призведе до вирішення проблеми.

До психолога закладу – 14 осіб. Звернення до психолога свідчить про бажання отримати психологічну підтримку та консультації в складній ситуації.

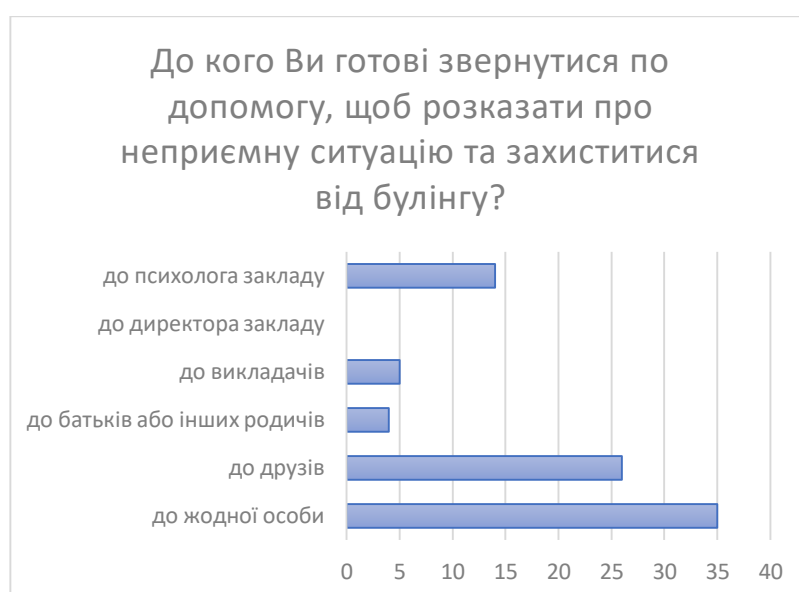

Рис.2.5. Відповіді студентів на питання до кого вони звернуться за допомогою

Ці результати показують складність вибору джерела підтримки в ситуаціях булінгу. Вони відображають страх, неспроможність або недовіру, які можуть заважати студентам звертатися за допомогою. Розуміння цих причин та побажання студентів можуть допомогти у створенні більш ефективних програм підтримки та запобігання булінгу у навчальних закладах.

Аналіз таких результатів з точки зору психології може допомогти розкрити внутрішні психологічні стани осіб, такі як відсутність довіри, потреба в підтримці та бажання отримати психологічну допомогу. Він також вказує на важливість розвитку довіри та створення доступних ресурсів підтримки для студентів у навчальних закладах для вирішення проблем булінгу.

За методикою на вивчення «булінг-структур» Є.Г. Норкіної ми отримали наступні результати. Дана методика спрямована на виявлення форм булінгу та встановлення особистісних, соціальних та психологічних характеристик учасників цього процесу. Вони можуть допомогти розкрити особливості взаємин, динаміку стосунків між учасниками, а також виявити та проаналізувати ситуації, пов'язані з психологічним насильством та міжособистісними конфліктами (Рис.2.6).

Рис.2.6. Результати дослідження за методикою "Булінг структури"

Отримані результати дослідження за методикою "Булінг структури" вказують на різні ролі осіб у ситуаціях булінгу. Розглянемо кожен з виділених типів учасників і їх можливі характеристики:

1. Ініціатор – 15% досліджуваних студентів. Це особа, що починає або провокує випадки булінгу. Вони можуть виявляти агресивне поведінку, висміювання, психологічний тиск або фізичне насилля. Зазвичай це люди, які мають високий рівень домінантності та низький рівень емпатії.

2. Помічник ініціатора – 25% досліджуваних. Ці особи підтримують або долучаються до негативних дій ініціатора. Вони можуть бути сприяльниками або учасниками булінгу, демонструючи свою підтримку або прихильність до дій основного ініціатора.

3. Захисник – 20% досліджуваних. Захисники намагаються підтримати або захистити жертву. Вони можуть виступати як підтримка або виступати проти булінгу, намагаючись зменшити шкоду або втрутитися в ситуацію.

4. Жертва – 25% досліджуваних студентів. Це люди, що потрапляють під вплив агресії, висміювань, психологічного чи фізичного насильства. Жертви

можуть демонструвати стрес, тривогу, невпевненість у собі, а в деяких випадках — навіть депресію.

5. Спостерігач – 15% досліджуваних. Це ті, хто спостерігає за булінгом, але не бере активної участі. Вони можуть відчувати сором або невпевненість, не бажаючи втручатися в ситуацію або не знаючи, як допомогти.

Ця структура вказує на складність ситуацій булінгу та відображає різноманітні ролі, які люди відіграють у таких ситуаціях. Розуміння цих ролей може сприяти розробці програм та стратегій для протидії булінгу та підтримки всіх учасників, включаючи жертв, захисників та спостерігачів, для забезпечення безпечного й сприятливого оточення для всіх.

Отримані результати дослідження за методикою "Булінг структури" серед студентів хлопців і дівчат вказують на деякі відмінності у ролях у булінгових ситуаціях між цими групами (рис.2.7, 2.8).

Серед студентів-хлопців:

- Ініціатор – 10% досліджуваних. Серед хлопців менша кількість осіб, які виступають як ініціатори булінгу, порівняно з іншими ролями.
- Помічник ініціатора – 35% досліджуваних. Відносно великий відсоток студентів-хлопців беруть участь у сприянні або підтримці ініціатора булінгу.
- Захисники – 15% досліджуваних. Частка захисників серед хлопців також менша, ніж в інших групах. Це означає, що менше осіб звертають увагу на захист жертви або протидію булінгу.
- Жертва – 20% досліджуваних. Частка осіб, які потрапляють у жертву булінгу, дещо вища в порівнянні з іншими ролями. Це вказує на значну кількість студентів-хлопців, що потрапляють під вплив булінгу.
- Спостерігач – 20% досліджуваних. Хлопці також мають значну кількість спостерігачів, які не беруть активну участь, але стежать за подіями булінгу.

Рис.32.7 Результати дослідження за методикою "Булінг структури" серед студентів хлопців

Серед студентів-дівчат:

- Ініціатор – 25% досліджуваних. Серед дівчат вищий відсоток осіб, які виступають як ініціатори булінгу, порівняно з хлопцями.
- Помічник ініціатора – 30% досліджуваних. Дівчата також часто долучаються до підтримки або сприяння ініціаторам булінгу.
- Захисник – 10% досліджуваних. Значно менша кількість дівчат виступає як захисники у булінгових ситуаціях, порівняно з хлопцями або іншими ролями.
- Жертва – 5% досліджуваних. У цій групі менша кількість осіб потрапляє у жертви булінгу, що може свідчити про меншу схильність дівчат до цієї ролі.
- Спостерігач – 30% досліджуваних. Спостерігачі серед дівчат складають значний відсоток, що може свідчити про широкую свідомість подій булінгу серед цієї групи.

Рис.2.8. Результати дослідження за методикою "Булінг структури" серед студентів дівчат

Ці результати вказують на можливі відмінності у сприйнятті та участі у булінгу між студентами чоловічої та жіночої статі.

Отже, отримані дані вказують на різноманіття у виявленні булінгу серед студентів хлопців та дівчат. Серед студентів-хлопців спостерігається менша кількість ініціаторів булінгу та захисників, але значно більше помічників ініціаторів та жертв. Це може вказувати на меншу активну участь у викликанні булінгу чи захисті інших, але більшу схильність брати участь у булінгу або потрапляти в нього.

У свою чергу, серед студентів-дівчат спостерігається більш висока частка ініціаторів та помічників ініціаторів, але менша кількість захисників і жертв. Це може вказувати на активнішу роль у викликанні булінгу чи підтримці інших, але меншу схильність ставати жертвою чи виступати на захист інших.

Загалом, існує потреба в подальшому розгляді цих результатів з урахуванням різних аспектів стосунків у булінгу між хлопцями та дівчатами, таких як вплив соціального середовища, психологічних особливостей, стереотипів гендерної поведінки та інших факторів, які можуть впливати на розподіл ролей у булінгових ситуаціях.

Результати за методикою "Самооцінка психічних станів" (Г.Айзенк) вказує на рівні тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності серед студентів (Рис.2.9.).

1. Тривожність. При переважанні середнього рівня тривожності (45%), а також значної кількості студентів з високим рівнем (40%), можна припустити, що значна частина групи відчуває напругу, стурбованість, і можливо, постійне хвилювання.

2. Фрустрація. Значна частка учасників (40%) має середній рівень фрустрації, відчуваючи певну розчарованість або роздратованість, що може виникати через невдоволення досягнутими результатами чи перешкодами у досягненні своїх цілей.

3. Агресивність. При наявності високого рівня агресивності у 40% студентів можна вважати, що деякі з них можуть мати схильність до конфліктів, утруднюючи міжособистісні відносини.

4. Ригідність. За даними, 45% учасників мають середній рівень ригідності, що може свідчити про схильність до стандартних рішень, відчуття нестійкості перед новими ситуаціями або прийоми, що не відповідають їхнім уявленням.

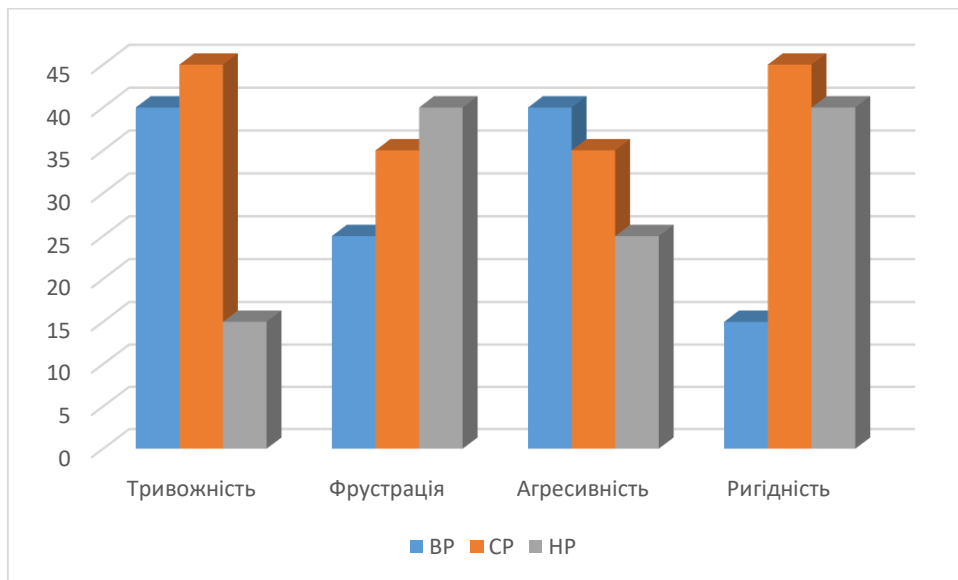

Рис.2.9. Рівні психічних станів

Ці дані вказують на те, що серед студентів досить широкий спектр емоційних станів, але, у той же час, середні рівні переважають над екстремально високими чи низькими рівнями. Такий розподіл може відобразити різноманітність особистісних характеристик і підкреслити потребу в розвитку стратегій саморегуляції та психологічної підтримки серед студентів.

Дослідження за експрес-опитувальником «Індекс толерантності» дає цікавий змішаний результат у сфері етнічної та соціальної толерантності, а також толерантності як особистісної риси (рис. 2.10).

Щодо етнічної толерантності, 25% студентів проявили високий рівень, 45% - середній, тоді як 30% виявили низький рівень етнічної толерантності. Це свідчить про те, що понад половину студентської групи можна віднести до

категорій середньої та низької етнічної толерантності, що може відображати різні рівні розуміння та прийняття інших культур та етносів.

У випадку соціальної толерантності, виявлено, що 20% студентів мають високий рівень, 35% - середній, і цілих 45% виявили низький рівень соціальної толерантності. Ці дані свідчать про значну кількість людей, які можуть мати проблеми у відкритті до різних соціальних груп, поглядах або практиках.

У визначенні толерантності як риси особистості, 35% студентів виявили високий рівень, 25% - середній, тоді як 40% - низький рівень. Це свідчить про те, що значна кількість студентів може мати труднощі у прийнятті різноманітності, бажанні розуміти інших та здатності адаптуватися до їхніх переконань або способів життя.

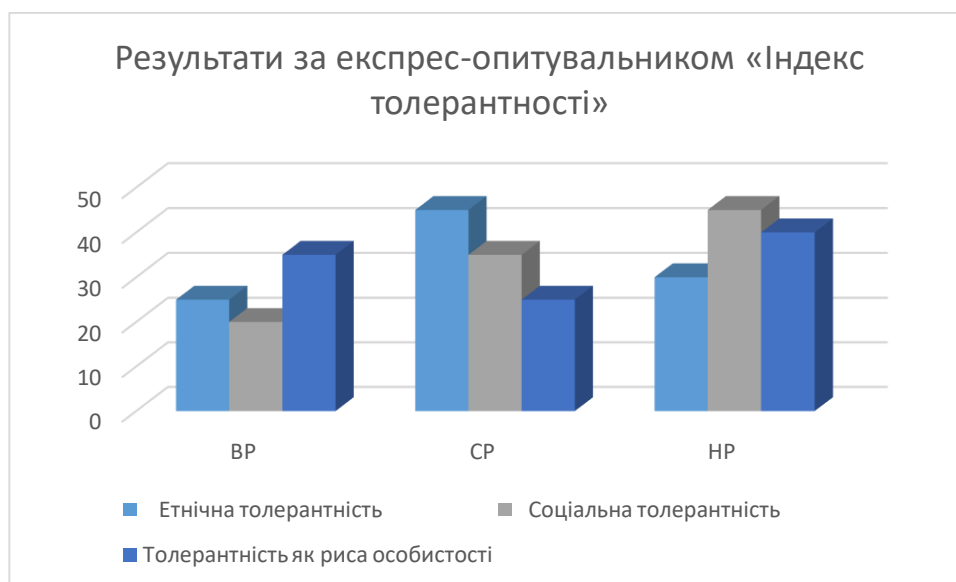

Рис.2.10. Рівні толерантності у досліджуваних студентів

Ці результати вказують на потенційну необхідність працювати над підвищенням рівня толерантності серед студентів і виявлення проблем, що можуть виникнути у спілкуванні та міжособистісних взаємодіях, які можна вирішити через відповідну освіту та розвиток міжкультурних компетенцій.

Результати дослідження за експрес-опитувальником «Індекс толерантності» можуть бути пов'язані із схильністю до булінгу серед студентів. На перший погляд може здатися, що студенти з низьким рівнем етнічної та соціальної толерантності, а також толерантності як особистісної риси, можуть мати підвищений ризик виявлення схильності до булінгу.

Індивіди з низьким рівнем толерантності можуть виявляти більше ворожнечі або агресії до тих, хто відрізняється від них за етнічністю, соціальним статусом чи іншими факторами. Це може привести до виникнення конфліктів та негативних взаємодій, включаючи булінгові ситуації.

Зв'язок із схильністю до булінгу може бути також пов'язаний зі страхами, низькою самооцінкою та тривожністю, які можуть супроводжувати низький рівень толерантності. Ці фактори можуть стати каталізаторами агресивної поведінки або виявлення домінантної позиції в стосунках.

Розуміння взаємозв'язку між рівнем толерантності та схильністю до булінгу може сприяти розробці програм та інтервенцій, спрямованих на підвищення толерантності та попередження булінгових ситуацій у середовищі студентської спільноти.

Результати дослідження за методикою Лірі демонструють різноманітні аспекти міжособистісних взаємодій у групі студентів.

1. Авторитарний. Свідчить про тенденцію до більш формального або правильного підходу до взаємодії та ставлення до правил і норм. Це може вказувати на прагнення до порядку та стабільності у взаємин.

2. Незалежний-домінуючий. Відображає бажання мати більше контролю або влади, але при цьому, можливо, не настільки, як в авторитарному типі. Ці люди можуть віддавати перевагу більш активній ролі у взаємодії.

3. Агресивний. Вказує на прагнення відстоювати свої позиції або переконання з енергійними методами. Це може означати сильніше бажання захищати свої інтереси.

4. Недовірливий-скептичний. Свідчить про обережність та вимогливість у прийнятті інформації. Такі люди часто ставлять під сумнів певні речі та оцінюють їх критично.

5. Покірливий-сором'язливий. Вказує на бажання уникнути конфліктів та бути обережним у взаємодії. Це може свідчити про бажання уникати ситуацій, де вони стають центром уваги.

6. Заздрісний. Вказує на певні почуття нестачі або бажання мати те, що мають інші. Це може впливати на їх сприйняття свого місця у взаємини з іншими.

7. Співпрацюючий. Свідчить про бажання співпраці та спільних зусиль у взаємодії. Це може сприяти створенню більш гармонійних стосунків.

8. Альтруїстичний. Вказує на бажання допомагати та враховувати інтереси інших. Ці люди можуть бути більш схильними до жертвності та сприяння іншим.

Ці результати вказують на різноманітність підходів до міжособистісних взаємодій серед студентів та відображають їхні підходи до взаємин з оточуючими людьми.

Це розподілення високого, середнього та низького рівнів для кожного типу міжособистісних стосунків, що вказані в дослідженні, може свідчити про певні особливості взаємодії студентів:

Авторитарний

- Високий рівень: 35%
- Середній рівень: 40%
- Низький рівень: 25%

Це може означати, що значна частина студентів проявляє бажання контролювати взаємодію та виявляє суворість у міжособистісних стосунках. Загалом, сумарний високий та середній рівень є більш виразними, ніж низький.

Незалежно-домінуючий

- Високий рівень: 40%
- Середній рівень: 25%
- Низький рівень: 35%

Ці результати показують, що є велика схильність до бажання контролю або домінування в міжособистісних стосунках серед студентів.

Агресивний

- Високий рівень: 40%
- Середній рівень: 35%

- Низький рівень: 25%

В цьому випадку, також спостерігається виражена схильність до виявлення конфліктів або захисту власних позицій.

Недовірливий-скептичний

- Високий рівень: 15%
- Середній рівень: 55%
- Низький рівень: 30%

Такий розподіл може вказувати на те, що більшість студентів у даному дослідженні проявляють помірну скептичність до оточуючого середовища.

Покірливий-сором'язливий

- Високий рівень: 20%
- Середній рівень: 45%
- Низький рівень: 35%

Це може свідчити про помірну сором'язливість у взаємодії з оточуючими.

Заздрісний

- Високий рівень: 25%
- Середній рівень: 40%
- Низький рівень: 35%

Такий розподіл може вказувати на середню схильність до заздрощів.

Співпрацюючий

- Високий рівень: 45%
- Середній рівень: 20%
- Низький рівень: 35%

Це може свідчити про сильну схильність до співпраці та співробітництва серед досліджуваної групи.

Альтруїстичний

- Високий рівень: 15%
- Середній рівень: 40%
- Низький рівень: 45%

Ці дані можуть свідчити про помірну схильність до альтруїзму або жертвності.

Загалом, ці результати вказують на різноманітність психологічних орієнтацій та характеристик міжособистісних стосунків серед студентів, де можна виявити як загальні схильності, так і певні індивідуальні особливості.

Зв'язок між характеристиками міжособистісних стосунків та рівнем булінгу може бути важливим для розуміння динаміки та факторів, що впливають на виникнення конфліктів та певних форм насильства в середовищі навчального закладу.

Наприклад, висока схильність до авторитарних та агресивних стосунків може бути пов'язана з підвищеним рівнем булінгу, оскільки ці характеристики можуть сприяти конфліктам та підкреслювати негативні аспекти міжособистісних взаємин.

З іншого боку, співпрацюючий та альтруїстичний стиль взаємодії можуть відігравати роль у запобіганні булінгу або зменшенні конфліктних ситуацій, оскільки сприяють більш сприятливим та позитивним взаєминам.

Покірливий-сором'язливий стиль може бути пов'язаний з вищим ризиком стати жертвою булінгу через більшу схильність до компромісів та недостатній захист від можливих конфліктів.

Таким чином, розуміння співвідношення між типами міжособистісних стосунків та рівнем булінгу може допомогти визначити ключові моменти для профілактики та розвитку програм для зменшення насильства серед студентів у навчальних закладах.

2.2.2 Результати кореляційного аналізу та його інтерпретація

За результати кореляційного аналізу, використовуючи критерій Пірсона, визначено наявність прямих та обернених кореляційних зв'язків між різними факторами.

Ми виявили прямі кореляційні зв'язки:

- ініціатор булінгу з агресивністю ($r=0,368484$), з авторитарним типом міжособистісної взаємодії ($r=0,43338$);
- захисник у булінгу та етнічна толерантність ($r= 0,506871$);
- жертва булінгу та тривожність ($r=0,432951$);
- спостерігач у булінгу та заздрісний тип міжособистісної взаємодії ($r= 0,306842$);
- тривожність та авторитарний тип міжособистісної взаємодії ($r= 0,349338$);
- ригідність та альтруїстичний тип міжособистісної взаємодії ($r= 0,340389$).

Зворотні кореляційні зв'язки:

- помічник ініціатора у булінгу та фрустрація ($r=-0,32061$);
- спостерігач у булінгу та соціальна толерантність ($r= -0,27182$).

Отже, прямі та зворотні кореляційні зв'язки, які виявлені в дослідженні студентів вищих навчальних закладів, можуть мати важливі наслідки для розуміння та управління булінгом та міжособистісною динамікою в університетському середовищі.

Прямі зв'язки, такі як той між ініціатором булінгу та агресивністю, свідчать про те, що особи, які виступають ініціаторами булінгу, мають тенденцію до прояву агресивних рис у своєму поведінковому спектрі. Авторитарний тип міжособистісної взаємодії, пов'язаний з ініціатором, може підкреслювати контролюючий чи підкоряючий стиль взаємодії.

Спостерігачі у булінгу, які мають зв'язок із заздрісним типом міжособистісної взаємодії, можуть переживати конфлікт або неспокій через своє спостереження за подіями булінгу.

Зворотні зв'язки також цікаві: наприклад, зв'язок помічника ініціатора з фрустрацією може вказувати на те, що особи, які підтримують ініціаторів булінгу, відчувають фрустрацію через таку підтримку. Також, зв'язок спостерігача у булінгу з соціальною толерантністю може свідчити про

зменшену толерантність серед тих, хто спостерігає події булінгу, що може викликати або посилювати негативні взаємини.

Рис.2.11 Кореляційні зв'язки Ініціатор булінгу з іншими факторами

Ці кореляційні зв'язки вказують на різноманітні аспекти психологічної динаміки серед студентів у вищих навчальних закладах, особливо в контексті міжособистісних взаємин та динаміки булінгу:

1. Ініціатор булінгу з агресивністю. Підвищений рівень агресивності може бути чинником, що впливає на бажання бути ініціатором булінгу. Це може бути виявом нестабільної емоційної сфери, низької самоконтролю або стремління до контролю ситуації через агресивні дії.

2. Захисник у булінгу та етнічна толерантність. Захисники у булінгу можуть мати високий рівень етнічної толерантності, що свідчить про більш відкрите ставлення до різних культур, можливо, через бажання захищати або підтримувати міжкультурність.

3. Жертва булінгу та тривожність. Негативні взаємини або стресові ситуації, пов'язані з булінгом, можуть призводити до збільшення рівня тривожності серед жертв, відображаючи негативний вплив булінгу на психічний стан.

4. Спостерігач у булінгу та заздрісний тип міжособистісної взаємодії. Посилений зв'язок між спостерігачем у булінгу та заздрісним типом взаємодії може вказувати на те, що спостереження агресивної поведінки викликає у спостерігача негативні емоції, можливо, через бажання бути у ролі агресора.

5. Тривожність та авторитарний тип міжособистісної взаємодії. Авторитарні особистості можуть бути більш схильні до тривожності в результаті їх контролюючого стилю взаємодії.

6. Ригідність та альтруїстичний тип міжособистісної взаємодії. Зв'язок між цими характеристиками може вказувати на те, що люди з альтруїстичним стилем взаємодії можуть бути менш ригідними в своїх переконаннях або вчинках.

7. Спостерігач у булінгу та соціальна толерантність. Зв'язок між спостерігачем у випадках булінгу та вищим рівнем соціальної толерантності може свідчити про його відкритий ставлення до різноманітності людей та прийняття різних соціальних груп. Така кореляція може свідчити про бажання розуміти та акцептувати інших, виявляти співчуття та демонструвати розмаїття соціокультурних цінностей. Високий рівень соціальної толерантності сприяє більш конструктивному підходу до розв'язання конфліктів, уникненню негативних стереотипів та побудові сприятливого середовища для різноманітності та різниці.

Узагальнення таких взаємозв'язків може допомогти у розробці програм та стратегій для попередження булінгу, спрямованих на підвищення толерантності, психологічної підтримки та підвищення освіченості щодо агресивної поведінки в університетському середовищі.

Висновки до Розділу II

За результатами емпіричного дослідження серед досліджуваних студентів більшість були жертвами булінгу, а також велика частина студентів відповіли "швидше так, ніж ні", що може означати, що вони, можливо, стикалися з ситуаціями насильства, але це не було основною складовою їхнього досвіду.

Загальний психологічний аналіз вказує на те, що причини насильства в навчальному закладі можуть бути різноманітними та мають глибокі психологічні корені. Це може включати соціальні та психологічні аспекти, такі як конфлікти внутрішніх груп, потреба влади, вплив в середовищі навчання, недостатня підтримка або контроль, а також внутрішні особисті конфлікти та стрес. Такий різноманітний спектр причин вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми булінгу у навчальних закладах.

Проблеми булінгу та приниження можуть мати місце в різних місцях у навчальних закладах, як в межах, так і поза ними. Недостатній нагляд, соціальні динаміки та відчуття невпевненості можуть стати факторами, що сприяють виникненню таких ситуацій. Розуміння цих місць може допомогти розробити ефективні стратегії для попередження та врегулювання подібних ситуацій.

Результати показують складність вибору джерела підтримки в ситуаціях булінгу. Вони відображають страх, неспроможність або недовіру, які можуть заважати студентам звертатися за допомогою. Розуміння цих причин та побажання студентів можуть допомогти у створенні більш ефективних програм підтримки та запобігання булінгу у навчальних закладах.

Аналіз таких результатів з точки зору психології може допомогти розкрити внутрішні психологічні стани осіб, такі як відсутність довіри, потреба в підтримці та бажання отримати психологічну допомогу. Він також вказує на важливість розвитку довіри та створення доступних ресурсів підтримки для студентів у навчальних закладах для вирішення проблем булінгу.

Дослідження показало всю складність ситуацій булінгу та відобразило різноманітні ролі, які люди відіграють у таких ситуаціях. Розуміння цих ролей може сприяти розробці програм та стратегій для протидії булінгу та підтримки

всіх учасників, включаючи жертв, захисників та спостерігачів, для забезпечення безпечного й сприятливого оточення для всіх.

Існують відмінності у сприйнятті та участі у булінгу між студентами чоловічої та жіночої статі. Серед студентів-хлопців спостерігається менша кількість ініціаторів булінгу та захисників, але значно більше помічників ініціаторів та жертв. Це може вказувати на меншу активну участь у викликанні булінгу чи захисті інших, але більшу схильність брати участь у булінгу або потрапляти в нього. У свою чергу, серед студентів-дівчат спостерігається більш висока частка ініціаторів та помічників ініціаторів, але менша кількість захисників і жертв. Це може вказувати на активнішу роль у викликанні булінгу чи підтримці інших, але меншу схильність ставати жертвою чи виступати на захист інших.

Загалом, існує потреба в подальшому розгляді цих результатів з урахуванням різних аспектів стосунків у булінгу між хлопцями та дівчатами, таких як вплив соціального середовища, психологічних особливостей, стереотипів гендерної поведінки та інших факторів, які можуть впливати на розподіл ролей у булінгових ситуаціях.

Серед студентів досить широкий спектр емоційних станів, але, у той же час, середні рівні переважають над екстремально високими чи низькими рівнями. Такий розподіл може відобразити різноманітність особистісних характеристик і підкреслити потребу в розвитку стратегій саморегуляції та психологічної підтримки серед студентів.

Ці результати вказують на потенційну необхідність працювати над підвищенням рівня толерантності серед студентів і виявлення проблем, що можуть виникнути у спілкуванні та міжособистісних взаємодіях, які можна вирішити через відповідну освіту та розвиток міжкультурних компетенцій.

Індивіди з низьким рівнем толерантності можуть виявляти більше ворожнечі або агресії до тих, хто відрізняється від них за етнічністю, соціальним статусом чи іншими факторами. Це може привести до виникнення конфліктів та негативних взаємодій, включаючи булінгові ситуації.

Зв'язок із схильністю до булінгу може бути також пов'язаний зі страхами, низькою самооцінкою та тривожністю, які можуть супроводжувати низький рівень толерантності. Ці фактори можуть стати каталізаторами агресивної поведінки або виявлення домінантної позиції в стосунках.

Розуміння взаємозв'язку між рівнем толерантності та схильністю до булінгу може сприяти розробці програм та інтервенцій, спрямованих на підвищення толерантності та попередження булінгових ситуацій у середовищі студентської спільноти.

Розділ 3. ЗАХОДИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ БУЛІНГУ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1. Основні підходи у профілактиці та подолання булінгу освітньому середовищі

Оскільки булінг як явище набуває стрімко поширення, незважаючи на активну роботу з профілактики у загальноосвітніх навчальних закладах в умовах вищої школи варто не зловживати з інформуванням здобувачів вищої освіти щодо поширення цього явища.

Перш за все, куратори–наставники студенських груп повинні регулярно залучати ЗВО до міні-лекцій, круглих столів, бесід, міні-лекцій, круглих столів, диспутів та тематичних тренінгів.

Також важливим аспектом є формування правосвідомості та провової поведінки у ЗВО, відповідальності за власне життя.

Також ключову роль займає вміння науково-педагогічними працівниками ідентифікувати насилля у поведінці ЗВО та сигналізувати про цю проблему.

Не менш важливим є постійне інформування про цю проблему через розробку пам'яток, як для ЗВО, так і для викладачів.

Обов'язковим є при наявності конфліктних ситуацій використовувати медіацію як засіб примирення сторін через знаходження оптимального розв'язання проблеми, яка б задовольнила обидві сторони.

Дослідники проблеми боулінгу зазначаю, що робота з профілактики булінгу повинна бути спрямована не тільки на індивідуальні передумови, а й на групові [21, с. 223]. У цьому випадку необхідно попередити виникнення, або подолати вплив існуючих групових факторів, що сприяють виникненню та існуванню булінгу. Попередити формування булінг-структури можна способом заміщення її структурою колективних взаємин.

Формування просоціальної колективної діяльності групи як заміщаючої форми булінг-структури, створюватиме такі характеристики взаємодії у ній, як взаємна відповідальність, взаємодопомога, доброзичливість та ін.

Тому ефективній профілактиці булінгу сприяє модель педагогічної підтримки потенційних учасників булінгу, заснована на ідеях колективоутворення. Така модель охоплює всіх учасників булінг структури та характеризується індивідуалізацією виховної діяльності, орієнтованої на неповторність кожного студента та групи, і на ситуацію «тут і зараз».

В інших країнах існують приклади успішних практик запобігання булінгу в освітніх установах. Так, у Фінляндії була розроблена програма запобігання знущань «KiVa», що охоплює три напрямки: попередження, розгляд конкретних випадків та контроль змін. Ця програма заохочує прагнення керівництва навчити викладачів ефективним навичкам та способам запобігання знущань, а також покращення соціально-психологічного клімату в групі.

Тому можна зазначити, що профілактика булінгу зводиться до підвищення обізнаності про булінг, проведення освітніх кампаній, інформування студентів про види булінгу, його наслідки та способи протидії, створення безпечного середовища в університеті, запровадження ефективних правил та процедур, які запобігають боулінгу, створення у умовах закладу вищої освіти культури нетерпимості до насильства та дискримінації, підтримка жертв боулінгу, надання жертвам булінгу психологічної та юридичної допомоги, розробка програм для формування навичок самозахисту, профілактика боулінгу, робота з потенційними булерами та жертвами булінг, створення позитивного мікроклімату в університеті.

3.2.Методичні рекомендації щодо подолання булінгу в освітньому середовищі ЗВО

Питання булінгу серед студентів у навчальних закладах стає все більш актуальним та вимагає комплексного підходу для запобігання та подолання цього явища. У зв'язку з цим рекомендації щодо подолання булінгу в освітньому середовищі набувають важливості, спираючись на широкий спектр методів та стратегій. Підвищення уваги до цього питання не лише сприяє зменшенню випадків булінгу, але й формує безпечне, сприятливе й дружнє оточення для розвитку кожної особистості.

Сучасна шкільна та університетська атмосфера має сприяти не лише навчанню, а й розвитку соціальних та емоційних аспектів особистості. Це можливо завдяки впровадженню ефективних стратегій боротьби з булінгом, що сприяють створенню безпечного та підтримуючого середовища для всіх учасників навчального процесу.

Освітні заклади вищої освіти зобов'язані забезпечувати безпечну та сприятливу атмосферу для студентів, де кожна особистість має можливість розвиватися без перешкод. Для досягнення цієї мети пропонуємо наступні методичні рекомендації:

1. Створення об'єднань та підтримка. Студентські об'єднання, гуртки, клуби, ініціативні групи, спрямовані на розвиток позитивних соціальних зв'язків та спільнот, можуть допомогти у створенні підтримуючого середовища.
2. Тренінги та навчання. Організація тренінгів з розвитку комунікаційних навичок, конфліктології та міжособистісної взаємодії для студентів сприяє усвідомленню та уникненню конфліктних ситуацій.
3. Формування толерантності та культури поваги. Програми, спрямовані на розвиток толерантності та поваги, допомагають створити рівноправне та різноманітне середовище.
4. Психологічна підтримка. Надання доступу до психологічної підтримки та консультування для студентів, які потребують допомоги у вирішенні проблем міжособистісного характеру.

5. Програма освіти з протидії булінгу. Впровадження освітніх програм та просвітницьких заходів з протидії булінгу, що надають інформацію про негативні наслідки, ризики та стратегії подолання цього явища.

6. Залучення до активного діалогу. Створення майданчиків для вільного обговорення проблем булінгу, розробка ініціатив та проектів спільно зі студентами для покращення міжособистісних відносин.

Ці методичні рекомендації спрямовані на створення сприятливого та позитивного середовища для студентської молоді, сприяючи подоланню проблем булінгу й підвищенню загального рівня добробуту та здоров'я у навчальних закладах.

Крім цього варто звернути увагу на такі аспекти, які включають глибокий розгляд та обґрунтування ефективних підходів до забезпечення безпеки та психосоціального благополуччя студентів.

1. У першу чергу потрібно усвідомити проблеми булінгу. Тут мається на увазі проведення аналізу сутності та визначення феномену булінгу в навчальних закладах. Досліджується вплив булінгу на студентів, а також аналізуються фактори, які сприяють виникненню цього явища.

2. Створення системи підтримки. Описується комплекс заходів, спрямованих на створення механізмів підтримки студентів, що переживають або стикаються з булінгом. Розглядаються психологічні, педагогічні та консультативні сервіси для створення безпечного простору для виявлення та вирішення проблеми.

3. Формування культури поваги та толерантності. Проводиться аналіз ініціатив, спрямованих на підтримку різноманітності та культури взаємоповаги. Виокремлюються програми, заходи та освітні кампанії, спрямовані на підвищення усвідомленості та прийняття різноманітності серед студентів.

4. Навчання соціальних навичок та емоційного інтелекту. Розглядаються програми та практичні заняття з розвитку соціальних навичок, спрямованих на виявлення конфліктів та їх конструктивне вирішення. Акцентується роль емоційного інтелекту у зменшенні інцидентів булінгу.

5. Система моніторингу та реагування. Описується система контролю та виявлення ситуацій булінгу, включаючи механізми оперативної реакції та підтримки учасників освітнього процесу.

6. Залучення батьків та громадськості. Розглядається важливість партнерства з батьками студентів та активне залучення громадськості для підтримки та впровадження програм попередження булінгу.

Цей розділ роботи надає систематизоване та глибоке обґрунтування стратегій та методів попередження булінгу, спрямоване на створення безпечного та підтримуючого навчального середовища для студентів.

Зважаючи на мету попередження булінгу серед студентів, програми занять можуть бути спрямовані на розвиток ключових навичок, підвищення усвідомленості та сприяння взаєморозумінню. Ось деякі ідеї програм занять:

- Тренінги з розвитку емпатії та співпереживання. Це заняття, які сприяють розвитку у студентів навичок співпереживання та здатності відчувати емоції інших. Це може бути рольові ігри, дискусії на тему взаєморозуміння та співпраці;

- Тренінг з розвитку соціальних навичок. Це заняття, спрямовані на вивчення ефективних комунікаційних стратегій, розвиток навичок слухання та побудови позитивних взаємовідносин;

- Конфлікт-менеджмент та розв'язання конфліктів. Це програми, які навчають студентів ефективно вирішувати конфлікти та знаходити конструктивні рішення без використання агресії;

- Інтерактивні сесії на тему культурної толерантності. Це заняття, спрямовані на вивчення та прийняття різноманітності культур, звичаїв та переконань, що сприяють побудові толерантного середовища;

- Розвиток емоційного інтелекту. Це програми, спрямовані на вивчення та розвиток умінь керувати своїми емоціями та розуміння емоцій інших людей;

- Рольові ігри та творчі завдання. Це заняття, які включають учнів до різних ситуацій, де вони можуть розглянути альтернативні способи поведінки та реакції на ситуації конфлікту;

- Сесії саморефлексії та обговорення власних досвідів. Це заняття, під час яких студенти можуть поділитися своїми досвідами, обговорити ситуації, які стали важкими для них, та знаходити способи їх подолання.

Ці програми можуть бути різноманітними та адаптованими до конкретних потреб та особливостей студентської громади з метою активного залучення до процесу попередження булінгу та побудови здорового, сприятливого навчального середовища.

Ми описали детальніше розглянутий варіант тренінгу з розвитку емпатії та співпереживання.

Мета тренінгу: підвищення рівня співпереживання учасників, розвиток навичок розуміння та співчуття до емоцій інших людей, а також здатність ставитися до них з повагою та підтримкою.

Структура тренінгу:

1. Вступна частина – 30 хв:

- Презентація теми тренінгу та обговорення важливості емпатії в міжособистісних взаємодіях.
- Пояснення основних понять, пов'язаних з емпатією та співпереживанням.

2. Теоретична частина – 45 хв:

- Лекція про основні аспекти емпатії, співпереживання та їх вплив на взаємодії між людьми.
- Подання прикладів ситуацій, де виявлення емпатії може значно полегшити взаєморозуміння та підтримку.

3. Практична частина – 60 хв:

- Групові вправи, спрямовані на розвиток емпатії. Наприклад, ролеві ігри, де учасники змушені розуміти почуття інших, а також виконання завдань, які передбачають реагування на потреби чи емоції партнерів.

4. Обговорення результатів – 30 хв:

- Аналіз та обговорення власних вражень та відчуттів після виконання практичних вправ.
- Виявлення важливості емпатії в побудові взаємовідносин та поділ досвіду щодо зміни свого сприйняття.

5. Заключна частина – 15 хв:

- Підведення підсумків тренінгу, закріплення основних ідей та побажання учасникам подальшого розвитку емпатії в повсякденному житті.
- Надання рекомендацій та джерел для подальшого самостійного вивчення та розвитку цієї навички.

Такий тренінг спрямований на активне вивчення та практичне закріплення навичок емпатії, а також надає учасникам можливість підняти рівень своєї соціальної компетентності для побудови здорових та підтримуючих взаємин з оточуючими людьми.

Варіанти деяких тренінгових вправ:

- Співпереживання через розповідь. Учасники по черзі розповідають особисті історії, пов'язані з емоціями, переживаннями або складними ситуаціями, які вони досвідчували. Після кожної історії інші учасники відтворюють власні почуття, які можливо викликалися в них під час прослуховування.
- Рольова гра. Учасники виконують роль людини, яка знаходиться у складній ситуації або переживає емоційний стрес. Це може бути ситуація конфлікту, труднощів в особистому житті або проблем на роботі. Інші учасники намагаються заохотити, підтримати та вислухати цю особу, відображаючи емпатію та співчуття.
- Спільне малювання емоцій. Учасники отримують завдання намалювати свої почуття або емоції на аркуші паперу. Потім учасники обмінюються малюнками та пояснюють, що вони хотіли відобразити. Це допомагає сприймати та розуміти емоції інших людей.

- Парні вправи по співпереживанню. Учасники розбиваються на пари. Один учасник розповідає історію про важку ситуацію, а інший учасник відображає власні почуття, які виникають під час прослуховування. Потім ролі обмінюються.

- Вправи на виявлення імпліцитних емоцій. Учасники отримують картки з виразами обличчя, які вони обирають як найбільш відповідні їхнім почуттям у конкретний момент. Це допомагає збільшити усвідомлення власних емоцій та розуміння, як вони можуть бути сприйняті іншими.

Ці вправи допомагають учасникам тренінгу розуміти та сприймати емоції інших людей, розвивати навички емпатії та співпереживання, а також покращувати їхню здатність виявляти та реагувати на емоції оточуючих.

Ми запропонували ще один варіант тренінгу. Назва тренінгу: "Спільними зусиллями проти булінгу: розвиток рішучості та розуміння".

Мета тренінгу: Підвищення усвідомленості студентів щодо булінгу, формування навичок реагування на булінгові ситуації та сприяння побудові підтримуючого середовища університетської громади.

Структура тренінгу:

1. Вступна частина – 30хв:
  - Коротка презентація теми тренінгу та обговорення важливості профілактики булінгу в навчальному закладі.
  - Пояснення основних форм булінгу та їх можливих наслідків.
2. Теоретична частина – 40хв:
  - Лекція про основні аспекти булінгу, включаючи види, причини та можливі наслідки цього явища.
  - Подання інформації про стратегії профілактики та способи реагування на булінгові ситуації.
3. Практична частина – 60хв:
  - «Роздуми про можливі реакції. Учасники отримують сценарії булінгових ситуацій та обговорюють можливі стратегії реагування на них, враховуючи безпеку та підтримку.

- «Групові дискусії». Формування невеликих груп для обговорення конкретних методів профілактики булінгу та побудови підтримуючого середовища.

- «Рольові ігри». Виконання сценаріїв, що включають в себе ситуації конфлікту, під час яких учасники навчаються реагувати та виявляти емпатію до постраждалих.

4. Обговорення результатів – 30хв:

- Збір вражень та спільна дискусія про засвоєні стратегії та інструменти, корисні для запобігання булінгу.

5. Заключна частина – 15 хв:

- Підведення підсумків тренінгу та надання порад стосовно подальших дій, спрямованих на побудову безпечного та підтримуючого оточення.

Цей тренінг спрямований на формування навичок реагування на булінгові ситуації, сприяння підтримці постраждалих та побудові середовища, де дотримуються принципи поваги та безпеки для всіх членів навчальної спільноти.

Ми підібрали орієнтовні вправи для тренінгу:

Рольові ігри з виправленням. Учасники виконують сценарії булінгу та змінюють їх так, щоб виглядали як можливі варіанти реакції на цю ситуацію. Після цього обговорюються різні варіанти реакції та їх можливі наслідки.

Групове моделювання ситуацій. Учасники поділяються на групи та отримують завдання проіграти сценарії булінгу. Інші учасники спостерігають та виносять пропозиції щодо того, як можна покращити ситуацію або змінити поведінку, щоб запобігти булінгу.

Рольові ігри з використанням комунікації. Учасники уявляють, що вони опинилися в ситуації конфлікту та використовують різні стратегії комунікації, щоб спробувати вирішити конфлікт. Потім обговорюються та аналізуються варіанти та ефективність кожної стратегії.

Творче моделювання. Учасники створюють складні сценарії булінгу та разом намагаються знайти креативні рішення та стратегії вирішення конфліктних ситуацій.

Дискусії та рефлексія. Учасники спільно обговорюють власні враження після виконання вправ, намагаючись виокремити ефективні методи реагування на булінгові ситуації та взаємодії між студентами.

Ці вправи спрямовані на навчання учасників різних стратегій управління конфліктами та реагування на ситуації булінгу, що сприятиме формуванню безпечного та підтримуючого середовища університетської спільноти.

В цілому, методичні рекомендації щодо подолання булінгу в університетському середовищі мають ключове значення для забезпечення безпеки, підтримки та розвитку студентів. Програми та заходи, спрямовані на формування позитивного соціального клімату, розвиток комунікаційних навичок та культури поваги, можуть стати основою для створення сприятливого навчального оточення. Рекомендації, такі як проведення тренінгів, розвиток толерантності, підтримка групової взаємодії, доступ до психологічної підтримки, спільні ініціативи студентів та педагогів, сприяють побудові здорових, взаємоповажних та гармонійних стосунків у навчальному середовищі. Крім того, активна робота з профілактики та освіти стосовно проблеми булінгу дозволяє підвищити освіченість та усвідомленість серед студентів та викладачів, сприяючи створенню сприятливого середовища, де кожен може відчувати себе захищеним та поважаним.

Загалом, врахування цих методичних рекомендацій в управлінській діяльності та організації навчальних процесів може стати ключовим фактором у подоланні булінгу та підвищенні якості студентського життя в університетських спільнотах.

Висновки до Розділу 3

Проблема булінгу серед студентів є актуальним і вимагає комплексного підходу для запобігання та подолання цього явища. У зв'язку з цим рекомендації щодо подолання булінгу в освітньому середовищі набувають важливості, спираючись на широкий спектр методів та стратегій. Підвищення уваги до цього питання не лише сприяє зменшенню випадків булінгу, але й формує безпечне, сприятливе й дружнє оточення для розвитку кожної особистості.

Методичні рекомендації, наведені нами, спрямовані на створення сприятливого та позитивного середовища для студентської молоді, сприяючи подоланню проблем булінгу й підвищенню загального рівня добробуту та здоров'я у навчальних закладах.

Подолання булінгу вимагає комплексного підходу, який включає в себе профілактику, освіту та підтримку.

Програми та заходи, спрямовані на формування позитивного соціального клімату, розвиток комунікаційних навичок та культури поваги, є важливими для створення безпечного та підтримуючого середовища.

Важливими напрямками у роботі з булінгом в умовах ЗВО є підвищення обізнаності про булінг, проведення освітніх кампаній, булінгу, створення у умовах закладу вищої освіти культури нетерпимості до насильства та дискримінації, підтримка жертв боулінгу, надання жертвам булінгу психологічної та юридичної допомоги, розробка програм для формування навичок самозахисту, профілактика боулінгу, робота з потенційними булерами та жертвами булінг, створення позитивного мікроклімату в університеті.

Рекомендації, такі як проведення тренінгів, розвиток толерантності, підтримка групової взаємодії, доступ до психологічної підтримки, спільні ініціативи студентів та педагогів, сприяють побудові здорових та гармонійних стосунків у навчальному середовищі.

Враховуючи ці висновки, можна стверджувати, що методичні наведені рекомендації є актуальними та ефективними для подолання булінгу в

університетському середовищі. Вони спрямовані на створення безпечного та підтримуючого середовища для студентів, де кожен може відчувати себе захищеним.

ВИСНОВКИ

Булінг у закладах вищої освіти є серйозною проблемою, яка може мати негативні наслідки для жертв, агресорів і всього навчального закладу. Булінг у ЗВО може набувати різних форм, але найчастіше це психологічний, фізичний або сексуальний тиск, який спрямований на окрему особу або групу осіб. Причини булінгу в ЗВО можуть бути різноманітними, включаючи соціальні, психологічні, особистісні та інші фактори.

За результатами емпіричного дослідження, проведеного серед ЗВО, більшість з них стали жертвами булінгу." Загальний психологічний аналіз свідчить про те, що булінг може бути викликаний різними причинами, включаючи соціальні, психологічні та особистісні. Результати емпіричного дослідження показали, що жертвам булінгу важко обрати джерело підтримки." Дослідження продемонструвало складність булінгових ситуацій, які можуть мати різні форми і наслідки.

побажання студентів можуть допомогти у створенні більш ефективних програм підтримки та запобігання булінгу у навчальних закладах.

Тому можна робити висновок, що більшість ЗВО мають потребу у довірі, підтримці та отриманні психологічної допомоги.

Дослідження показало всю складність ситуацій булінгу та відобразило різноманітні ролі, які люди відіграють у таких ситуаціях. Розуміння цих ролей може сприяти розробці програм та стратегій для протидії булінгу та підтримки всіх учасників, включаючи жертв, захисників та спостерігачів, для забезпечення безпечного й сприятливого оточення для всіх.

Спостерігається, що серед студентів-хлопців менша кількість ініціаторів булінгу та захисників, але значно більше помічників ініціаторів та жертв, а серед студентів-дівчат найбільш висока частка ініціаторів та помічників ініціаторів, але менша кількість захисників і жертв.

Загалом, існує потреба в подальшому розгляді цих результатів з урахуванням різних аспектів стосунків у булінгу між хлопцями та дівчатами, таких як вплив соціального середовища, психологічних особливостей,

стереотипів гендерної поведінки та інших факторів, які можуть впливати на розподіл ролей у булінгових ситуаціях.

Серед студентів досить широкий спектр емоційних станів, але, у той же час, середні рівні переважають над екстремально високими чи низькими рівнями. Такий розподіл може відобразити різноманітність особистісних характеристик і підкреслити потребу в розвитку стратегій саморегуляції та психологічної підтримки серед студентів.

Ці результати вказують на потенційну необхідність працювати над підвищенням рівня толерантності серед студентів і виявлення проблем, що можуть виникнути у спілкуванні та міжособистісних взаємодіях, які можна вирішити через відповідну освіту та розвиток міжкультурних компетенцій.

Булінг має негативний емоційний вплив на особистість студента. Також виявлено показники толерантності, що також впливають на поширення булінгу у ЗВО.

Основні напрямки профілактики булінгу в ЗВО є підвищення обізнаності про булінг серед студентів, викладачів та інших працівників закладу освіти, створення культури нетерпимості до насильства та дискримінації в університеті, формування позитивного соціального клімату в закладі освіти.

Важливим напрямком у роботі з подолання боулінгу є проведення тренінгових занять із ЗВО щодо розвитку навичок самозахисту та комунікації, сприяння розвитку толерантності та міжкультурної компетентності серед студентів, створення умов для групової взаємодії та співпраці між студентами, надання підтримки жертвам боулінгу. Завдяки цьому у закладах має можливим створення безпечного та підтримуючого середовища для всіх студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеєнко Т. Ф. Явище мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 12-16
2. Барліт А. Ю., Барліт О. О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя: Олекс, 2011. 52 с.
3. Барліт А. Ю. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти*. 2012. № 2. С. 44-46.
4. Басова А. Юний мрійник – «жертва» мобінгу. *Пані вчителька*. 2008. № 7. С. 16–19.
5. Беженар Г. Булінг : підліткове насильство в школі. *Школа*. 2012. №2 (74). С. 75-79.
6. Бекешкіна І., Т.Печончик Т., Яворський В. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017. 308 с.
7. Белкіна-Ковальчук О. В. Особливості реєстрації випадків насильства в закладах загальної середньої освіти. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Випуск 150. С. 11-14.
8. Богуславська А. Насильство у школі. URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/904/171/32933/>
9. Болтівець С. І. Сучасний стан розробленості педагогічної психогієни. *Практична психологія і соціальна робота*. № 2. 2004. С. 54-56.
10. Бугайчук А. Група підтримки. Як борються зі шкідливим булінгом у США та Канаді. *Початкова освіта*. 2019. № 8. С. 34–41.
11. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації». К. 2018. 140 с.
12. Дроздов О. Феномен третирування в школі: шляхи вирішення проблеми. *Соціальна психологія*. 2007. №5. С.23-30.

13. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. К. : ВГО «Жіночий консорціум України», 2009. 34 с.
14. Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / За заг. ред. Безпалько О. В. К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. 242 с
15. Запобігання та протидія домашньому насильству: діяльність закладів освіти : навч-метод посіб. / авт. кол: Андреєнкова В.Л, Байдик В.В, ВойцяхТ.В, Калашник О. К. та ін. Київ : ФОП Нічога С. О., 2020. 196 с.
16. Зверєва І.Д. Соціальна робота в Україні. К. : Наук. світ, 2003. 233 с
17. Карпенко О. Мобінг – булінг по дорослому. *Завуч*. 2019. № 5. С. 50– 57.
18. Кльоц Л. А. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх та молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 6. С. 19-25.
19. Король А. Причини та наслідки явища булінг. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1-2. 190 с/
20. Кулешова О. В., Міхеєва Л. В. Булінг в освітньому середовищі: аналіз, шляхи подолання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 1. С. 154–158.
21. Купріянова О.О. Запобігання та протидія домашньому насильству над дітьми та молоддю. Пам'ятка-довідник. К. 2018.
22. Кацалап В.В., Савкова І.О .Програма тренінгових занять «СТОП- Булінг» орієнтована на профілактику насилля в шкільному середовищі..
23. Ліщинська О.А. Профілактика психологічного насильства в сім'ї та в освітньому середовищі. К.: «Міленіум», 2010. 68 с.
24. Луценко О. Л., Ткачук К. Є. «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*. 2013. № 11. С. 43-49.

25. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». Сер.: Філологічна*. 2013. Вип. 33. С. 85
26. Легар Ю. Зупинимо булінг разом. Небезпека в смартфоні. *Соціальний педагог*. 2021. № 5/6. С. 12–25.
27. Мельник Ю. Надання допомоги дітям жертвам насильства. *Психологічна газета*. Київ: СПД-ФО Главник В.О., 2007. №8.
28. Найдьонова Л.А. Кібер-булінг або агресія в інтернеті: способи розпізнання і захист дитини. Методичні рекомендації. Серія: На допомогу вчителю. Вип. 4. К., 2011. 34 с.
29. Наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти».
30. Положення про запобігання та протидію булінгу у Житомирському державному університеті імені Івана Франка
31. Поляничко А. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: сутність, причини поширення, наслідки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 35. С. 48–53.
32. Прібиткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*. Харків, 2017. С. 58–61.
33. Програма тренінгових занять «СТОП- Булінг» орієнтована на профілактику насилля в шкільному середовищі
34. Соболев Є. Ю., Корнійченко А. О. Булінг в освітньому середовищі – детермінанти та форми. Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Право, 2020. № 8. С. 4–9.
35. Теслюк П. Насильство та жорстокість. *Психолог (Шкільний світ)*. 2011. № 44(476). С.3-5.

36. Христинко В.Е. Психологія жертви Харків: Консум, 2001. 315 с.
37. Crawford N. New way to stop bullying. *APA Monitor on Psychology*. 2003. Vol.33. – №.9. URL: <http://www.apa.org/monitor/oct02/bullying.aspx>
38. Losey B. Bullying, Suicide and Homicide. Understanding, Assessment and Preventing Threats for Victims of Bullying USA: Routledge, 2011. P. 56-61.
39. Olweus D. Bullying at school: tackling the problem (2001) URL: http://www.oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/434/Bullying_at_school:_tackling_the_problem.html
40. Coloroso B. The bully, the bullied, and the bystander: from pre-school to high school: how parents and teachers can help break the cycle of violence. Canada, 2002. 218 p.